

TARTALOM

1. Vígvári András: Az 1968-as mechanizmusreform előkészítésekor felmerült két koncepcióról 1. old.
2. Andor László: LET'S READ ENGLISH! 28. old.
3. Lester C. Thurow: Védelem 29. old.
4. Andor László: A felelősség kérdéséhez 35. old.
5. Tasy Zsigmond: Ricardo és a csökkenő hozadék 41. old.

VÍGVÁRI ANDRÁS:

Az 1968-as mechanizmusreform előkészítésekor felmerült két koncepcióról

A mechanizmusreform előkészítése

1964 nyarán – nem előzmények nélkül (1) – elkezdődött az új gazdasági mechanizmus kidolgozása. 1966 májusáig tartott az elvi előkészítés, amelyet az MSZMP Központi Bizottságán belül működő szakértői bizottságok végeztek. A KB gazdaságpolitikai kérdésekért felelős titkára, Nyers Rezső, 1963-ban 12 főből álló közgazdasági tanácsadó testületet hozott létre, amely "intézményesen újszerű kapcsolatot teremtett az elméleti és gyakorlati közgazdászok, valamint a gazdaság párt- és kormányzati irányítása között". (2) A csoport megbeszélésein már 1963 folyamán kirajzolódott egy radikális gazdasági reform szükségességének terve. 1964 nyarán az Államgazdasági Bizottságtól e szakemberek megbízást kaptak a gazdasági mechanizmus megváltoztatására vonatkozó elképzeléseik kidolgozására. Összesen – további megbízások alapján is – nyolc tanulmány készült, Bognár József, Erdei Ferenc, Hont János, Kopátsy Sándor, Péter György, Turánszky Miklós, Vajda Imre és Wilcsek Jenő tollából. (3)

Nyers Rezső a következőkben emlékszik vissza ezekre az időkre: "... a gazdaságpolitika kialakítását két szinten végeztük, a két szint sajátos összekapcsolásával. A Központi Bizottság Államgazdasági Bizottsága volt a döntéselőkészítő, összehangoló és politikai ellenőrző szerv... Sokkal kötetlenebb formában, bizonyos rendszerességgel, de nem előkészített napirenddel működött a második szint, amolyan gazdaságpolitikai elemző, hosszabb távú koncepció érlelő "agytrösztként", ebben voltak pártonkívüliek is, tudósok és gyakorlati emberek egyaránt." (4)

A Nyers Rezső elnökletével működő Államgazdasági Bizottság (ÁGB), 1964. július 21-i ülésén határozatot hozott a működő irányítási rendszer felülvizsgálatáról és új, átfogó, a gazdasági mechanizmust korszerűsítő javaslat kidolgozásáról. Az ÁGB háromtagú Mechanizmus Bizottságot (MB) hozott létre, amelynek elnöke Nyers Rezső, tagjai Friss István és Pándi Imre lettek. Az MB mellett háromtagú Függetlenített Titkárság irányította, koordinálta a munkálatokat. A titkárság tagjai Nagy Tamás, Havas Péter és Morva Tamás voltak. Az MB és titkársága – a dokumentumok tanúsága szerint – 1964 novemberétől működött. A munka elvégzésére 1964 végén, 1965 elején munkacsoportokat hoztak létre, amelyekben elméleti és gyakorlati közgazdászok vettek részt. A szám

szerint 11 munkabizottság vizsgálati témáját és vezetőit – előzetes viták, egyeztetések után – az MB 1965. január 4-i ülésén fogadták el. Az MB és az albizottságok megbízatása 1966 májusáig tartott. Ekkor fogadta el ugyanis a KB a mechanizmusreform irányelveit, és hozott határozatot a bevezetésről. E mintegy másféléves munka maga is két szakaszra tagolódott. Az első, ún. kritikai elemző szakaszban az MB és az albizottságok elvégezték a működő rendszer elemzését, és kidolgozták a reform elvi alapjait. Az e munkálatokat összehangoló dokumentumot a Politikai Bizottság 1965. szeptember 21-i ülésen megtárgyalta és elfogadta. Ezzel az MB megkapta a felhatalmazást a munka folytatására, a reformkoncepció részletes kimunkálására. A párt Központi Bizottsága elé az első munkafázis eredményeit összegző anyagot 1965. novemberében terjesztették, és elfogadása után "Az MSZMP Központi Bizottságának kiinduló irányelvei a gazdaságirányítási rendszer reformjára" címet kapta. (5)

Az előkészítő munka fő színtere a Mechanizmus Bizottság és annak titkársága volt. A bizottság 1965. januárjától rendszeresen ülésezett. Az ülések napirendjén az előkészítő anyagok vitája, véleményezése, az ezekkel kapcsolatos döntések meghozatala és szervezeti, szervezési, valamint személyi kérdések szerepeltek. Ezekben rendszerint meghívtak is részt vettek. Az MB és titkársága tekintette át és koordinálta a különböző albizottságok (munkacsoportok) tevékenységét. Az egyes munkacsoportok közötti nézeteltérések, véleménykülönbségek egyeztetésének elsődleges színterei szintén a bizottsági ülések voltak. E két testület feladatai közé tartozott a munkálatokkal kapcsolatos tájékoztatási és propagandatevékenység elveinek meghatározása, azok megszervezése és ellenőrzése is. Az első tartalmi feladat a munkabizottságok kritikai elemző munkájának irányítása volt. A munkacsoportok létrehozásuk után előzetes munkaterveket készítettek, amelyeket az MB ülésein megvitattak. Itt véglegesítették az egyes problémakörökre vonatkozó kritikai elemző munka fő irányait. E munkálatok erősen hatottak a további anyagok tartalmára, irányultságára. A titkárság szövegezte az előterjesztéseket a döntést hozó szervek (Politikai Bizottság, Központi Bizottság) számára, és továbbította e szervek instrukcióit a munkacsoportokhoz. Az irányítási rendszer első felülvizsgálatát elhatározó döntés előtt jónéhány – a működő irányítási rendszer korszerűsítését szolgáló – kísérletre is sor került, és különféle javaslatok is készültek. Ezek sorsáról szintén a két említett testület döntött.

Az előkészítő munka mozgatórugóit az új mechanizmussal kapcsolatos gazdaságpolitikai követelményeket Nyers Rezső egy 1964. augusztusában kelt

feljegyzésében a következőkben fogalmazta meg:

- a vállalati beruházási igények és a népgazdasági beruházási lehetőségek közötti rés összezárása;
- a beruházások javítása;
- a devizális egyensúly megteremtése vállalati és iparági szinten, a népgazdasági devizamonopólium-rendszer fenntartásával;
- a vállalatok ösztönzése jövedelmezőségük növelésére;
- a népgazdasági munkaerő-mérleg egyensúlyának biztosítása, illetve egészséges irányú (területi és ágazati) munkaerőmozgás biztosítása;
- a termelés egyenletes ritmusának biztosítása;
- a szolgáltatások gyorsabb növekedésének biztosítása;
- a vállalati gazdálkodás és ösztönzés hosszabb távra való biztosítása;
- a vezetők és dolgozók anyagi ösztönzésének a jelenleginél nagyobb összhangja a társadalmi szükségletek kielégítésének fokával.(6)

Az elképzelések olvasása során szembeötlő, milyen előkelő helyen szerepel a megoldandó problémák között az egyensúly megteremtése. Ugyanebben az anyagban a szerző a felülvizsgálat szükségességét a következőkkel indokolta:

- Az ipari átszervezés nyomán létrejött nagyvállalati szervezet megköveteli a vállalatok nagyobb önállóságát és felelősségét.
- A központi irányítás fő feladata a bővített újratermelés (beruházások, műszaki fejlesztés, munkaerő-gazdálkodás) folyamatainak kézben tartása.
- A népgazdaság munkaerőtartalékai leapadtak.
- A tudomány közvetlen termelőerővé válásával jobban kell biztosítani azt, hogy a tudományos eredmények jobban hasznosuljanak.
- Fokozatosan ösztönözni kell a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódást.

Az elvégzendő munka irányait Nyers a következőkben jelölte meg: "A gazdasági mechanizmus továbbfejlesztése során a fő irány a hatáskörök és jogkörök (ahol szükséges, a szervezet) ésszerű decentralizálása legyen. A decentralizálással elérendő cél kettős. Az egyik cél, hogy a centrális akarat (fő kifejezője a népgazdasági terv a maga komplexitásában) az eddiginél jobban érvényesüljön, de ne csupán és nem is elsősorban jogi szabályokban vagy parancsokban, hanem közgazdasági céljában és komplexitásában. A másik cél, hogy a vállalatok mindennapi tevékenysége zökkenőmentesebb legyen, a helyben intézhető problémák helyi megoldására adjon lehetőséget."

A gazdaságirányítási rendszerrel kapcsolatosan a

korabeli magyar közvéleményben sokféle elképzelés élt. Kutatásaim során ezen elképzelések öt típusát különböztettem meg:

1./ A tervutasításos rendszer javítása, fejlesztése, rugalmasabbá tétele, gyökeres változtatás nélkül. Az Országos Tervhivatalban folytak munkálatok arra vonatkozóan, hogy az 1963-ban véghezvitt ipari átszervezések nyomán kialakult helyzet a tervutasításos irányítás milyen konkrét fejlesztését követeli meg. (7)

2./ Létezett egy koncepció valamilyen **önszabályozó** rendszerként működő gazdaságirányítási rendszerre. Liska Tibor Ökonosztátjára gondolok. Liska gondolatai befolyásolták a korabeli szakmai közvéleményt, és még korabeli kritikusa is hatot a mű szellemisége, az elvont gazdasági racionalitás alapján működő rendszer megkonstruálhatóságának víziója.

3./ Volt egy általam **ideális szabályozott** piaci koncepciónak nevezett felfogás. Ez a tervutasítások teljes megszüntetése, a piaci automatizmusok lehető leggyorsabb és legszéleskörűbb kibontakoztatása mellett foglalt állást. Képviselői vallották a tervezés szükségességét, amelynek fő feladata – szerintük – a népgazdaság fő arányainak és a piac működését biztosító eszközrendszernek a kialakítása. Felfogásuk szerint a megfelelően kialakított eszközrendszer automatikusan biztosítja a kitűzött célok megvalósítását, illetve ezek kívánatos korrekcióját. A folyamatos gazdaságirányítás szükségességét tagadták.

4./ A **szabályozott piaci felfogás** a gazdaságirányítási rendszert összetett rendszerként tételte, amely a tervezés és az áru- és pénzviszonyok tudatos összehangolásán alapul. A tervezés meghatározó szerepének meghagyása mellett, a tervezési rendszer reformjával a piac szabályozásának feltételei között a piac hatókörének lényeges kiszélesítése mellett érveltek képviselői. E koncepció a piac működését a maga ellentmondásosságában szemlélte, ezért a tervezés aktív szerepébe beleértette a piac működésének korrigálását is.

5./ Létezett egy általam **realista piacgazdasági** felfogásnak nevezett étképzelés is, amely a reform központi kérdésének azt tartotta, hogy az új irányítási rendszer mennyire képes a környezet (a külső és belső piac) hatásait közvetíteni. E felfogás képviselői a tervezés cél- és eszközmeghatározó szerepének nem tulajdonítottak nagy jelentőséget.

A reformmunkálatokra a harmadik és a negyedik felfogás gyakorolta a legnagyobb hatást. A következőkben e két koncepció ütközésének azt a momentumát ismertetem, amelyre a koncepcionális vitán került sor. A vita

értékelésével kapcsolatosan kitérek a nyereség szerepével kapcsolatos korabeli felfogásra.

A "Kiindulási koncepció" vitája

A szóban forgó anyag a "Kiinduló irányelvek" közgazdasági előtanulmányának tekinthető, emellett a munkacsoportok számára a Bizottság mintegy vezérfonalnak szánta a munka javaslattevő fázisában:

"Ez a vázlatosan kidolgozott, sok fontos probléma megoldását nyitva hagyó koncepció a továbbiakban mintegy munkahipotézisként szerepel, és hivatott előkészíteni a különböző területeken (az egyes csoportokban) folyó munka összehangolását."

"A 'Kiindulási koncepcióban' foglalt elgondolások nem kötelezik a munkacsoportokat javaslataik kidolgozásában. De a további munka koordináltsága szükségessé teszi a koncepció elveitől való eltérés alapos megindoklását, figyelembe véve a kapcsolódó gazdaságirányítási területeken szükséges változást is." (8)

Az anyagelkészítésével a Titkárságot bízták meg.

Az előkészítő munka során a Titkárság tagjai között koncepcionális nézeteltérés keletkezett. Ez az 1965. május 28-i előzetes véleménycsere során nyilvánvalóvá vált, s a MB a következőket határozta:

– az eltérő álláspontokat világosan és érvekkel alátámasztva kell kifejteni;

– ki kell dolgozni az átmenet problémáját;

– a javított anyagot először a Bizottság tárgyalja, majd a munkacsoportok vezetőinek, valamint a felkért egyéb szakértők bevonásával vitassák meg. (9)

E vita tartalmi kérdéseit máig sem publikálták (10), az 1966-os reformhatározat előkészítésének azonban fontos elemei, ezért érdemes részletesebben áttekinteni őket.

Minden részlet az archív források hiányosságai miatt nem ismert, de a rendelkezésre álló anyagok (11) és néhány publikáció segítségével a fő vitakérdések rekonstruálhatók. Az eltérő álláspontok – mint ahogyan azt már jeleztem – a tervezés kérdései kapcsán ütköztek meg, ezért e fejezetből két variáns, első (A), és második (B) készült. A vita céljára a Titkárság tagjai a variánsokkal vitatkozó feljegyzéseket készítettek.

Hangsúlyozni kell, hogy egyik variáns sem gondolkodott a hagyományos termelési-tervbontási rendszer fenntartásában.(12) E rendszer működésének rendelkezésre állott kritikai elemzése, valamint a gyakorlati tapasztalatok ezt teljességgel kizárták. Ezt bizonyítja a két variáns **közös, általánosan elfogadott**

kiinduló tézise:

"Az új gazdaságirányítási rendszer alapvető sajátossága a népgazdasági tervezés és az áru-pénzviszonyok szerves összekapcsolása a termelőeszközök szocialista tulajdona alapján." (13) Ez azt is jelenti, hogy a vállalatok erőteljesen érdekeltek jövedelmük növelésében, és erősen hatnak rájuk a piaci impulzusok. A termelőszövetkezetek irányításával kapcsolatban mindkét variáns az utasításos módszerek teljes kiküszöbölése mellett foglalt állást. Egyetértés volt a beruházások irányításával, az anyagi érdekeltégrendszerének továbbfejlesztésével, valamint az árreformmal kapcsolatos elképzelésekkel foglalkozó anyagrészben. Lényeges nézeteltérések alakultak ki azonban a népgazdasági tervezés lényegéről, jellegéről, a tervnek a gazdaságirányítási rendszerben betöltött szerepéről, valamint az irányításban felhasználható eszközök körét és ennek megfelelően a vállalatok működési feltételeit illetően.

Nézzük egy kicsit részletesebben az első (A) variáns felfogásán

Az első variánsnak a vitatott kérdésekben elfoglalt álláspontját a következőkben foglalhatjuk össze: a vállalatok irányításában a közvetlen állami utasítások kivételesek. A közgazdasági irányító eszközök megfelelő alkalmazása esetén ezek hatásiránya lényegében egybeesik a társadalom érdekeivel, a népgazdasági terv célkitűzéseivel.

Ebben az esetben – az anyag gondolatmenete szerint – fölösleges a kötelező mutatók előírása. Ha viszont a népgazdasági terv céljai és a közgazdasági szabályozás hatásai divergálnak, akkor az a jól ismert helyzet áll elő, hogy mást kíván az utasítás és mást a vállalat érdeke.

Az "A variáns" a vállalatok önállóságának számottevő növelésétől a vállalati és az osztársadalmi érdek korábbinál jobb összehangolását, a gazdasági döntéseknek az optimális döntési szinteken való meghozatalát, a termelésnek a szükségletekhez való rugalmasabb igazodását, valamint a folyó ráfordítások és a lekötött eszközök felhasználásában az optimum jobb közelítését várta. Az új irányítási eszközök a piaci mechanizmus felhasználásával a végső felhasználásra (beruházás, fogyasztás) irányuló kereslet szabályozásán keresztül – az elképzelések szerint megszüntetik a felhasználási igények és a rendelkezésre álló források közötti – korábban állandósult – feszültséget.

"Az új gazdálkodói rendszer megszünteti a vállalatok 'korlátlan' beruházási igényeit, és olyan helyzetbe hozza őket, hogy valóban indokolt, ésszerű beruházási elgondolások kidolgozására és ezek takarékos

megvalósítására törekedjenek. Az adók eszközének megfelelő felhasználása a személyi jövedelmek terén is biztosítani képes a kívánatos arányokat."

"A végső kereslet szabályozott volta lényegében behatárolja a termelő fogyasztás mértékét és összetételét. Ugyanakkor a vállalatok erőteljes anyagi érdekeltsége, az alkalmazásra kerülő pénzügyi eszközök a takarékos anyagfelhasználás és az optimális készlet szint megvalósulásának irányába hatnak." (14) E variáns az export szabályozását elkülöníti a többi végső felhasználási céltól, szükségesnek látja annak – az import újszerű (devizaszorzók, importilleték, vámok segítségével történő) szabályozásával összefüggésben lévő – külön ösztönzését. Az "A variáns" számol átmeneti piaci feszültségekkel (elsősorban az anyagok területén), valamint még megoldatlan problémaként említi az infláció elkerülésének mikéntjét. A javaslat – szerzői szerint – a globális egyensúlyt (szemben a régi irányítási rendszerrel) növekedést visszafogó hatás nélkül képes biztosítani, míg a strukturális egyensúly – az árak aktív szerepének alkalmazása révén – csak az ajánlott rendszer révén teremthető meg. "A szocialista vállalatoknak tehát az állam által szabályozott, a népgazdasági terv keretei között működő és annak megvalósulására irányuló piaci mechanizmus viszonyai között kell folytatniuk gazdasági tevékenységüket." Az utasítás jellegű eszközöket a közgazdasági szabályozók esetleges túlzásainak korrigálására kívánja használni (pl. az export felső, illetve az import alsó korlátjának meghatározása). "A vállalatok tevékenységébe közvetlen utasításokkal történő állami beavatkozás az új mechanizmusban csak kivételes lehet, nem válhat rendszeressé ..."

A vállalati tervek elkészítését a felsőbb szervek nem szabják meg. A reform lényegét az "A variáns" szerzői a centralizált modelltől a decentralizált modellre való áttérésben jelölték meg. A tervgazdálkodás két modelljéről vallott felfogás szerint – és ezt a szerzők osztják – a két "tisza" forma között átmeneti típusok nem lehetségesek és nem célszerűek.

E koncepció elméleti alapjait – W. Brus nyomán – **Nagy Tamás** egy 1964 januárjában tartott előadásában (15) kifejtette. Anélkül, hogy rekonstruálnám az előadás gondolatmenetét, érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy itt még a két elméleti modell a szerző számára nem egymást kizáró lehetőségek. Egyetértőleg idézi Brust: "Nincsenek elméleti okok, amelyek miatt tagadnunk kellene annak lehetőségét, hogy objektív gazdasági törvények követelményei utasítások révén realizálhatók, vagy, hogy tervfeladatok realizálhatók a piaci mechanizmus segítségével. A gazdasági és adminisztratív

rendszabályok szerepéről és az irányítás rendszerében kialakítandó kölcsönös viszonyról folyó vita alapvető fontosságú és továbbra is az marad. De nem a szocializmus lényegével foglalkozó elmélkedések síkján fog eldőlni, hanem az egyik vagy másik forma vagy kombinációjuk célszerűsége és hasznossága felbecsülésének realista alapján. (16)

Összefoglalva tehát az "A variáns" tételeit, a következőket mondhatom:

– Az utasításokat a gazdaságirányítás rendszeréből ki kell iktatni. Az anyagi érdekeltségre építő irányítási rendszer a tervutasításos gazdaságirányítás negatív hatásait felerősíti.

– A javasolt irányítási rendszer döntően épít a vállalati önállóságra. A vállalatok nagyfokú önállósága ezen álláspont szerint biztosítja a vállalati érdek és a társadalmi érdek harmonizálását; biztosítja, hogy a döntések azon a szinten születnek, ahol ehhez a megfelelő információk rendelkezésre állnak; megvalósítja az erőforrásokkal való hatékonyabb vállalati gazdálkodást, és a vállalati tevékenységnek a valós társadalmi igényekhez történő igazodását. További fontos feltételezés volt, hogy a javasolt rendszer megteremti a szocialista vállalatok perspektivikus szemléletét.

A következőkben áttérek a "B variáns" ismertetésére. "A **második variáns** is abból a feltevésből indul ki, hogy ahol ez lehetséges, közvetett eszközökkel, az áruviszonyok felhasználásán keresztül kell érvényesíteni a központi akaratot... A második felfogás azonban lényegesen szűkebbre teszi azt a kört, amelyben a tervutasítások felhasználásától el lehet tekinteni, mint az első variáns." (17) A koncepció "a tervutasításokat az irányítási rendszer lényegéhez tartozó, annak integráns részét képező elemnek tartja, fontos és nélkülözhetetlen szerepet tulajdonít nekik, bár a mutatók körét jelentősen szűkíteni kívánja, és a vállalatok komplex irányítását nem teszi tervutasítások feladatává." (18)

A variáns szerzője az akkori irányítási rendszer fő fogyatékoságának nem az utasítások létét, hanem azok túltengését tekintette. Morva fogalmilag megkülönbözteti a **piaci egyensúlyt** (a fizetőképes keresletet és a realizálásra váró áruk és szolgáltatások árösszegének globális és strukturális megfelelése) és az arányosságot (a termelés és a szükségletek globális és strukturális megfelelését).

Ezzel összefüggésben ez a variáns messzemenően számolt a népgazdaság akkori fejlettségével, szerkezetével, helyzetével. A hiányhelyzet tartós fennmaradását vélelmezve "feladat jellegű kötelező mutatókat tart szükségesnek a termékek fejlesztésére és termelésére, a belkereskedelem, a külkereskedelem és más felhasználóknak történő értékesítésre, mert a központi akarat érvényesítését csak így véli biztosíthatónak".

Ugyanilyen okokból **eszközlimitáló** tervutasítások alkalmazása mellett is síkraszáll a variáns. Morva szerint a kötelező mutatókat szoros összefüggésben kell felhasználni az árjellegű és pénzügyi eszközökkel, szerződésekkel.

A második variáns a tervezésnek – az első variánstól eltérően – aktív szerepet szán a népgazdasági egyensúly (amelyet nem egyszerűen piaci egyensúlyi, hanem inkább arányossági értelemben fog fel) fenntartásában. Ez tükröződik a vállalati tervvel kapcsolatos felfogásában is. E felfogás szerint a vállalati terv **egyfelől** kifejezi a népgazdasági érdekeket, amennyiben bizonyos feladatokra működésük egyes feltételeire a vállalatok kötelező mutatókat kapnak. **Másfelől** a vállalati terv saját munkaprogram is, mert a kötelező mutatók jellegének és körének nem szabad akadályoznia az önálló vállalati döntéseket, szűkebb körben a fejlesztés vonatkozásában, és döntő mértékben a folyamatos termelés kérdéseiben. A vállalati terv e második funkciója eddig szinte teljesen háttérbe szorult. A reform feladata e funkció magerősítése, amely nem követeli meg az első funkció teljes tagadását.

A két koncepció ismertetése után áttérek a vita érveinek tárgyalására. Az "A variáns" két kiinduló feltételezésre épít. Az egyik az, hogy a gazdasági feszültségnek és ennek konkrét megjelenési formáinak, a tárgyalt egyensúlyzavaroknak az okozója alapvetően a működő irányítási rendszer, illetve az azt kialakító gazdaságpolitika. A másik az, hogy az adekvát eszközökkel irányított szocialista gazdaság "normál állapota" az egyensúly. Mindkét tételt elméletileg cáfolta azóta a magyar közgazdasági irodalom (19), és gazdasági fejlődésünk sem igazolta őket. A modern gazdaság – és ezalól a modernizáció útjára lépett

szocialista gazdaságok sem kivételek, – egyre távolabb kerül az automatikusan újratermelő egyensúly állapotától, az egyensúlyi állapot fenntartása egyre korszerűbb és hatékonyabb állami gazdaságszervező tevékenységet igényel. (Nyilvánvaló, hogy ennek konkrét formája függ a társadalmi rendszertől, a gazdaság fejlettségétől, méretétől, stb. Az is biztos, hogy e gazdaságszervező tevékenység hatékonysága függ az eszközök minőségétől és ezen eszközök visszahatnak a gazdasági fejlődésre, vagyis ezek a gazdasági mechanizmus egészébe ágyazódva a gazdaság reálfolyamatai számára kedvező vagy éppenséggel kedvezőtlen feltételt teremthetnek.) Tökéletes megoldás persze nem létezik, hiszen az objektív ellentmondások, az egyensúlytalanság irányába ható tényezők felen vannak, ezek valamilyen formában megjelennek. Így tehát illúzió alapvetően "automatizmusokra épülő irányítási rendszerben gondolkodni.

Az "A variáns" ezen – az előbbieken bírált – "gazdaságképéből" következik az a felfogás is, amely szerint "az állami vállalatok központi irányítása csak mint állami adminisztratív beavatkozás jelenik meg." **Az "A variáns" opponense joggal** állapítja meg, hogy az állam gazdasági tevékenységének **állami beavatkozásként** való felfogása helytelen. Az állami tulajdon mint egységes egész irányításának lehetséges és indokolt formája a közvetlen utasítás, és ez éppoly kevésbé tekinthető kívülről jövő beavatkozásnak, mint ahogy a kapitalizmusban sem tekinthetjük egy trösztön belül idegen elemnek az utasítások rendszerét. A valódi probléma tehát az, hogy milyen esetekben, milyen körben, milyen módon helyes, célszerű élni az állami tulajdon egységéből fakadó lehetőségekkel.

Meg kell jegyezni, hogy a tulajdonviszonyoknak az árutermeléssel és az irányítási gyakorlattal vall összefüggése – a rendelkezésre álló dokumentumok tanúsága szerint – a vitában részletesen nem merült föl.

Morva Tamás vitaanyagában az állami tulajdon egységességéről a következőket írta: "A mi társadalmunkban indokolt és jogos az állami tulajdon egységes egészként való felfogása, mert az elkülönültség másodlagos, a dolgozók munkájának társadalmi jellege elsősorban nem a vállalati kollektíva, hanem az osztály érdekeinek szolgálatában fejeződik ki". A szerző hipotézisként megfogalmazta azt a tételt, miszerint a szocialista tulajdon egységes és elkülönült jellege a szocializmus alapvető ellenamondását szüli, amely a társadalmi érdek és a vállalati érdek ütközésében ölt testet, amely számára a reform hivatott pozitív mozgásformát biztosítani.

Az előbbieknél részletesebben ütköztek meg a nézetek a piaci mechanizmus működési feltételeit illetően.

Az "A variáns" meghatározza a piaci mechanizmus működésének alapvető feltételét is. Eszerint "a piacnak kedvező hatását a termelésnek a szükségletekhez való idomulására és a műszaki fejlesztésre csak úgy lehet elérni, ha a kapacitások és a kereslet viszonya olyan, hogy a termelőnek némi gondot okoz termékeinek értékesítése, s a vevőnek bizonyos lehetősége van a szállító megválasztása tekintetében". A javaslat ezen helyzet megvalósításának biztosítékait az új árrendszer, a jövedelemszabályozás, a beruházási hitelek szabályozása, valamint a központi beruházások elosztási rendszeré megfelelő kialakításában látta.

A "B variáns" szerzője – vitatkozva az "A variáns"-sal – ezzel szemben abból indul ki, hogy az árutermelés, a piaci mechanizmus működésének nemcsak pozitív hatások, hanem ellentmondások is velejárái. Tőkés viszonyok között ezen ellentmondások számára pl. a túltermelési válságok jelentenek mozgásformát. A már többször idézett feljegyzésen túl Morva Tamás a vizsgált időszakban megjelent több írásában is kifejtette véleményét a kérdésben.

Az elméleti érvelés első pontja, hogy a tervgazdálkodás ún. piaci modelljei közül egyik sem (így a Brus-modell sem) jutott túl azon a felfogáson, hogy a szocialista vállalatok közötti árukapcsolatok sem tendálnak automatikusan a gazdasági harmónia, az egyensúly állapota felé.

"A piaci egyensúly vizsgálatához (...) meg lehet maradni az egyedi folyamatok, a kereslet és kínálat, az áralakulás, tehát az értékkategóriák körében. A társadalmi ösztöke újratermelődésének vizsgálatához ez azonban már nem elegendő. 'Ez ... olyan mozgást jelent, amely magában az ösztöke eredményét alkotó termékértékben megy végbe; s ez a mozgás nemcsak értékpótlás, hanem anyagpótlás is, tehát feltétele nemcsak a társadalmi termék értékalkotó részeinek kölcsönös aránya, hanem a részek használati értéke, anyagi alakjai is' ". (20)

Vagyis felmerül a gazdasági folyamatok komplex vizsgálatának igénye, az, hogy nem elégséges kizárólag az értékoldal vizsgálata, de szükséges a használati érték folyamatok figyelembe vétele is. Ennek hangsúlyozása annál is fontosabb, mert a működő irányítási rendszer kritikai elemzését tartalmazó anyagok legnagyobb hiányossága – megítélésem szerint – éppen az volt, hogy nem mutatták ki azt a tény, hogy az

értékmutatók e rendszerben is "alkalmasak" arra, hogy az egyensúlyt megbontó gazdasági cselekvésre ösztönözzék a vállalatokat. Visszatérve a "B variáns" elméleti érveinek ismertetésére, lássuk az idézett cikk gondolatmenetének folytatását! "Az arányos fejlődés tehát nemcsak értékösszhangot, hanem az újratermelés megfelelő természeti összetételben (ágazati szerkezetében) megnyilvánuló összhangot is feltételez. Ha a kereslet és a kínálat változása, az ármechanizmus biztosítani tudná ezt az összhangot, akkor az újratermelési elméletben e tétel hangsúlyozása felesleges volna..."

"...A népgazdaság, az újratermelési folyamat egészének tartós összhangjára vonatkoztatva nem remélhetjük a piaci mechanizmustól ezt a hatást. **A piaci mechanizmus szélesebb körű felhasználása tehát nem helyezi hatályon kívül az arányosság tervszerű biztosításának feladatát az újratermelési folyamat egészében**". (21) A koncepcionális nézeteltérés elméleti alapját Havas és Nagy is észrevették, amikor idézett anyagukban a következőket írták: "ez az álláspont (ti. Morváé) nyilván összefügg szocializmusbeli áru- és pénzviszonyok jellegének az érték kategóriák és a piaci mechanizmus felhasználhatóságának meghatározott felfogásával. Mindezek azonban írásban még nem kerültek kifejtésre". (22)

Az "A variáns" képviselői a közgazdasági eszközök automatizmusai mellett a következő érveket sorakoztatták fel: "A közgazdasági irányító eszközök megfelelő alkalmazása esetén ezeknek hatásiránya lényegében egybeesik a társadalom érleléivel, a népgazdasági terv fő célkitűzéseivel. Ezt tulajdonképpen a második variáns is feltételezi, amikor hangsúlyozza a gazdasági folyamatok főként közgazdasági eszközökkel való irányítását, valamint azt, hogy a vállalati tevékenység komplex szabályozása nem a kötelező mutatószámokkal történik. Viszont mégis szükségesnek tartja kötelező tervmutatók viszonylag széleskörű előírását, tekintet nélkül arra, hogy az anyagi érdekeltség hatásiránya a tervmutatóval egybeeső vagy attól eltérő". (23) A feladat-jellegű tervmutatókkal szemben ugyanez az anyag a következőkkel érvel:

"Csakhogy éppen ezeknek a szükségleteknek a részletesebb központi felmérése, illetve a szükségleteknek kielégítésében az egyes vállalatok feladatainak meghatározása bizonytalan alapokon nyugszik. Érti ezt a javaslattevő is, amikor arról beszél, hogy az igények változása ... esetén a kötelező mutatótól is el lehet térni. Ilyen körülmények között nem lehet megérteni, hogy mi indokolja a bizonytalanul felmért szükségletek alapján meghatározott mutatószámok kötelező formában

való kiadását". (24)

A második variáns által javasolt eszközlimitáló tervutasítások ellen az addig tapasztalt pazarlásra, ésszerűtlen gazdálkodásra és az önálló vállalati gazdálkodásra gyakorolt negatív hatásokra hivatkozva érvelnek. E viszonylag hosszan idézett érvek világosan érzékeltetik szerzőik alapállását. A legutóbbi érvcsoport megítélésem szerint a legreálisabb, hiszen kétségtelenül igaz, hogy a hiányok elkerülését szolgáló kontingensek maguk is a hiány okozóivá válnak. Vagyis jól körülhatárolt kivételektől eltekintve a munkatárgyak elosztásának kereskedelmi módszerei rugalmasabbá tehetik a gazdaságirányítási rendszert. A másik két érv azonban vitatható. Az első érv kimondatlanul feltételezi, hogy a vállalati érdek jó szabályozás esetén **mindig** egybeesik a népgazdasági érdekekkel. Az ő logikájuk szerint éppen ezért nincs szükség utasításra, mivel az a közgazdasági eszközök hatásirányát keresztezi. Morva logikája más, és megítélésem szerint ez felel meg inkább a valóságnak. A csoportérdek nem mindig esik egybe a közérdekkel, ezért az előbbit korlátozni kell, amelynek eszköze lehet éppen az utasítás is. Hangsúlyozom, ez nem annak az esete, amikor a közgazdasági eszközök rosszul közvetítik a népgazdasági célokat. Természetesen ebben az esetben az eszközök megváltoztatása a helyes terápia.

Ami a kötelező tervmutatótól való eltérés lehetőségével kapcsolatos ellenvetést illeti, ez a valóságtól idegen, a fekete-fehér szemléletet tükrözi. Hiszen, ha az érdekeltségi rendszer és a vállalatok tevékenysége nem a tervhierarchián alapul, akkor egyes központi feladat-jellegű utasítások korrigálása nem 'lazítja' az egész gazdaság működését, hanem a gazdaságirányítás számára megfelelő mozgásteret ad.

A piaci mechanizmus felhasználhatóságával kapcsolatos vitában Morva Tamás érvei között ott szerepelt a javasolt közgazdasági eszközök hatásmechanizmusainak modellszerű vizsgálata.(25) Ez arra a kérdésre keresett választ, hogy az ár- és pénzügyi jellegű szabályozás milyen irányba tereli a gazdasági folyamatokat. **Az első lépcsőben az árszabályozás hatásait vizsgálta.** Itt két lehetőséget látott:

a/ Az arányosság és így az egyensúly felbomlik, hiányhelyzet áll elő. Ha az árak szabadon mozognak, akkor ebben az esetben emelkednek. Az áremelés hatás **megfelelő hitel- és beruházási eszközök megléte esetén** a termelési szerkezetnek a megváltozott helyzethez való igazodásához vezet, és az ár visszamegy az eredeti szintre. Dinamikus gazdaság esetén azonban a kereslet növekedésével kell számolni, amely a megfelelő

szerkezeti igazodás esetén sem engedi vissza az árakat az eredeti szintre, vagyis **inflációs** tendencia lép fel a gazdaságban.

b/ Árrögzítés esetén az arányosság felbomlásakor a gazdaságirányítás a beruházási- és hiteleszközök újraelosztásával operálhat. Ebben az esetben az arányosság az árszínvonal növekedése nélkül állhat helyre, anélkül tehát, hogy a gazdálkodók jövedelempozíciója változna. Ez a megoldás azonban feltételezi a **folyamatos központi** gazdaságirányítást.

A második lépést a vállalati jövedelemszabályozás rendszerével kapcsolatos vizsgálatok jelentették. Morva a vállalati jövedelemszabályozás három lehetséges típusát tárgyalta:

1/ Olyan szoros szabályok, amelyek feltétlen garanciát nyújtanak a beruházási és a lakossági vásárlóerő elfutása ellen. Ebben az esetben a rendszer ösztönző hatása kicsi.

2/ Az összes felhasználható jövedelem szigorú korlátozása mellett (ami elérhető a különféle alapok képzésének előírásával) az átlagbérnövekedés szabadabb engedélyezése, amely a vásárlóerőt általában kézbe tartja, de a béreken keresztül jobban ösztönöz.

3/ Mind az összjövedelem, mind az átlagbérek alakulásában bizonyos fokú szabadság meghagyása (a bruttó jövedelem és ezáltal az áruértékesítés alapján), a mi jelentős döntési szabadságot ad a vállalatoknak. Ez lehetővé teszi az anyagi ösztönzés hatékonyságának növelését, egyidejűleg azonban a vállalati vásárlóerő és az átlagbérek (és bérarányok) szempontjából a központi áttekintés és közvetlen szabályozás lehetőségei csökkennek.

Az 'A variáns' ajánlásai alapján Morva a 3. típust tekintette a szabályozás alapesetének, így ennek lehetséges hatásait vizsgálta:

a/ megváltozik az m és v aránya, az utóbbi javára. Ez abban az esetben tolerálható, ha nő az előállított m tömege, hiszen így nem kerülnek veszélybe a felhalmozási és közös fogyasztási célok,

b/ megváltoznak a bérarányok, a bruttó jövedelem érdekeltségű ágazatok javára, az egyéb rovására. E feszültségek kiegyenlítésére komoly bértartalékok kellene,

c/ lelassul a munkaerő-felvétel a bruttó jövedelem érdekeltségű ágazatok vállalatainál, esetleg leépítésekre is sor kerülhet,

d/ lehetséges ellentendenciaként említette, hogy a vállalatok vezetése az elfutásokkal járó kockázattól félve maga is jelentős bértartalékok képzésére

törekszik, ami stabilizáló hatású lehet.

"Elméletileg nehéz volna előre felmérni e tényezők összes együttes hatását. Végső fokon csak a gyakorlat tudja megmutatni, hogy a népgazdaság egészében és egyes iparágakban mely tendenciák milyen erővel jelentkeznek." (26)

A **bruttó jövedelemszabályozás helyett** elvileg lehetséges a **nyereségérdekeltség** bevezetése, amelynek lényege a beralap és a nyereség merev elválasztása. Ez esetben a folyamatok kézben tarthatósága nő, a rendszer ösztönző ereje azonban (különösen ha figyelembe vesszük, hogy a vállalatok akkor is a munkaügyi kööttségeket érezték a legnyomasztóbbnak) mérsékelt. "Ez utóbbi okból, és mivel a szabályozás javasolt rendszere az eddigiekben ismert érvek figyelembevételével, végeredményben a pénzügyi eszközök bármikor végrehajtható szigorításával nyitva hagyja a központi szabályozás lehetőségét, mindkét javaslat (mind az első, mind a második variáns) elró helyen a bruttó jövedelemben való érdekeltséget ajánlja elfogadásra". (27)

Harmadik lépésben az ár- és jövedelemszabályozás lehetséges együttes hatásait vizsgálta: az árak szerepe **mindkét lehetséges érdekeltségi rendszerben** nőni fog. A vállalatoknál erősödni fog a tendencia arra, hogy válogassanak a gyártott termékek összetételében az **árak szerint**. Ez az "A variáns" logikája szerint azokon a területeken, ahol hiányhelyzet alakul ki, a szabad áralakulás (áremelés) lehetőségét követelné meg, az egyensúly biztosítása érdekében. A szabad áralakulás előbbiekben említett árfelhajtó tendenciája azonban ezt a lépést legalábbis megkérdőjelezi. Ha a hiány (amely most már az árak alapján a vállalatok által megváltoztatott termelési szerkezet eredménye is lehet) "népgazdaságilag jelentős cikkeket érint, szükségessé válhat egyrészt kötelező tervutasításokkal és szélesebb körben a szerződési kötelezettséggel egyes termékek termelésének vagy értékesítésének közvetlen szabályozása, másrészt az ezzel járó negatív hatások részbeni ellensúlyozására központi dotáció biztosítása és ezzel pénzügyi tartalékalap létesítése". (28) A bruttó jövedelemszabályozás és a szabad áralakulás egyidejű alkalmazása az előbbiekben ismertetett ár-ár spirál mellett, az ár-bér spirál veszélyét is magában rejti. Morva véleménye szerint az infláció veszélyezteti a tervgazdálkodás körülményei között oly fontos gazdasági tisztánlátást, ezért az e tendenciákat felerősítő gazdaságirányítási megoldásokat kerülni kell.

Az "A variáns" szerzői szintén felismerték – és egyben koncepciójuk egyetlen gyenge pontjának tekintették – az infláció veszélyét: "a pénzjövödelmek és az árak emelkedésének egymásra kölcsönhatást gyakorló, a központi szabályozás és ellenőrzés alól kicsúszó folyamata sejlődhet ki".(29) Elmélyültebb tanulmányozást igényel "a lakossági vásárlóerő és a vele szembenálló árualap egyensúlyának, az inflációs folyamat elkerülésének problémája". (30)

Morva a pénzügyi szabályozás alkalmazása elengedhetetlen feltételeként jelölte meg a viszonylag gyorsan megtérülő, megfelelő anyagi fedezettel rendelkező bankhitelek létét. Ezek a kisebb aránytalanságok és feszültségek gazdasági eszközökkel történő, viszonylag rövid idő alatti és hatékony felszámolásának eszközeként használhatók fel. "Ez azonban szükségessé teszi a beruházási eszközök eddigi elosztásának jelentős megváltoztatását a bankhitelből fedezett kis- és közepes beruházások javára (ez könnyítheti a gazdaság strukturális alkalmazkodó képességének javulását). Ebben az esetben pedig habár a bevezetés időszakában elvon eszközöket a központi nagyberuházások elől, távlati szempontból a további bővítés és fejlesztés számára szélesebb alapot teremt. Ez a pont is mindkét koncepció közös álláspontja, illetve javaslata". (31)

Az elemzés eredményét Morva a következőkben foglalta össze:

- az "első (A)" variáns kiegészítendő közvetlen tervutasítások, központi gazdálkodási előírások és szerződéskötelezettségek előírásával,
- a piaci mechanizmus viszonyaink között csak erős központi árszabályozás és árellenőrzés mellett működhet eredményesen;
- fel kell készülni bizonyos foglalkoztatási gondokra és bérezési feszültségek jelentkezésére,
- a tervekbe központi tartalékokat kell beépíteni (béraránytalanságok korrigálására, dotációkra, beruházási hitelekre, stb.).

"E feltételek kialakításának lehetőségem a rendelkezésre bocsátható eszközök mértéke döntően befolyásolja a reformjavaslatokat, ha ugyanis az eszközök nagyon szűkek, akkor a kisebb ösztönző hatás ellenére a nyereségérdekeltség és központi bárszabályozás mellett kell dönten". (32)

Ez utóbbi következtetés egyben megvilágítja a vitázó felek között lévő igen fontos szemléletbeli

különbségeket. Az "A variáns" szerzői egy elvont, normatív modellből indulnak ki, míg a "B variáns" szerzője a gazdaság reálfolyamataival összhangban törekszik javaslatait megfogalmazni. Ez a vonás a továbbiakban is érzékelhető lesz.

Morva külön figyelmet fordít az "A variáns"-nak arra a fontos érvére, hogy a gazdasági verseny – a szerzők és mások felfogása szerint – a pénzügyi szabályozás előzőleg tárgyalt káros tendenciáit (pl. az áremelkedést, a monopolhelyzettel való visszaélést) korlátozhatja.

Megítélése szerint a gazdasági verseny lehetőségei erősen korlátozottak. A belső piacon a nehézipari kapacitások tartósabb kihasználatlansága, ill. párhuzamos kapacitások kiépítése nehezen képzelhető el. A könnyűiparban a lehetőség nagyobb, de itt is korlátozó tényezőt jelent a verseny számára a nyersanyag-helyzet, a vásárlóerő fokozatos emelkedése, és az a tény, hogy az export éppen a legjobb árualapot vonja ki a belső piacról. Az importverseny csak erősen korlátozott lehet. Egyfelől importunk kiegészítő jellegű, amely jelleg a szakosodás elmélyülése esetén fokozódhat. Másfelől az importot korlátozza az ország fizetésimérleg-helyzete is: Egy közepesen fejlett országtól nehezen várható az, hogy minden területen egyik napról a másikra versenyképessé váljon. Az import drágítása – amely komoly törekvése volt a központi gazdaságirányításnak – szintén áremelő hatású. A verseny tehát csak szűk körben (mezőgazdasági termékek és bizonyos könnyűipari termelés vonatkozásában) képzelhető el. Ezért "alapvető szerepet az árszabályozásban a versenytől várni nem szabad, mert viszonyaink között semmiképpen sem tud olyan fokot elérni, hogy az áremelési tendenciákat tartósan ellensúlyozza, vagy másutt jelentős árcsökkenéseket eredményezzen, ami az árszínvonal stabilitásának számbavehető biztosító". (34)

Koncepciójában más, de szemléletmódjában, megközelítésében Morváéhoz hasonló Turánszky Miklós felfogása:

"Fokozottabban kell törekedni a 'verseny' szervezésére, nemcsak az egyének vonatkozásában, hanem a termelő egységek között is. A verseny a piaci mechanizmus hasznos működésének fontos feltétele. **Verseny ott lehetséges, ahol azonos termékek termelése vagy szolgáltatások nyújtása több termelő egység feladatát képezheti.** A versenyszervezés ellentétes a szakosítás követelményével, azzal hogy egy bizonyos feladatot lehetőleg egy szervezetben oldjanak meg. Hazánk adottságai között a szakosítás a termelés számos területén a termelők részére monopolhelyzetet

eredményezhet. Részletes vizsgálattal kell eldönteni, hogy a termelés egyes területein melyik szervezési forma az előnyösebb". (35)

Vagyis a verseny mindig konkrét anyagi-technikai feltételek, meghatározott gazdaságpolitikai elképzelések között létezik, vagy nem létezik. Mindkét idézett megközelítésben közös, hogy e tényezőkkel számot vetnek.

Az "A variáns" Morva által adott bírálatának további pontja, hogy az indokolatlan élességgel különíti el a gazdaságirányítás lehetséges modelljeit. Brus a modellváltást, a reformot az extenzív fejlődésről az intenzívre való áttérés érdekében tartja szükségesnek. "Valójában azonban – olvashatjuk Morva egy másik tanulmányában (36) – ez az áttérés **hosszú folyamat**, amelyen belül képezhetők vagy képződnek szakaszok, egészében mégis a fejlődés tartás időszaka". Vagyis a szocialista fejlődés tartalmi ismérveit a fejlődés objektív feltételei és követelményei határozzák meg, "a struktúraváltozások, a felhalmozás viszonylag magas üteme és részaránya, a beruházások koncentrálásának, és új nagy létesítmények létrehozásának szükségessége". (37) Ehhez képest az irányítási rendszerben vagy a mechanizmusban lévő ellentmondások ezeknek a mélyebben fekvő összefüggéseknek a megjelenései. "A tervben mint egy gyűjtőtükörben együttesen jelennek meg a népgazdaság különféle elemei. A köztük lévő feszültségek felületes szemléletben a terv problémájának tűnnek, valójában azonban többnyire háttérükben érdemi kérdések húzóknak meg". (38)

A "B variáns" részletesen utalt szakra a gyakorlati, reálgazdasági feltételekre, amelyeket az irányítási rendszer átalakításánál figyelembe kell venni. Az érvelés egyik fontos – bár megítélésem szerint vitatható – pontja szerint a szocializmus gazdasági alaptörvényének érvényesülését (szükségletre termelés, és ebből következően az életszínvonal növekedésének tendenciája) négy alapvető, tulajdonképpen a szocialista gazdaság működési logikáján kívül eső tényező akadályozza:

- a/ az öröklött elmaradottságból adódó felhalmozási kényszer,
- b/ a két világrendszer politikai és katonai szembenállása,
- c/ a tőkés országokkal folytatott gazdasági kapcsolatokban betöltött alárendelt szerepünk,
- d/ a társadalmi közös fogyasztás viszonylag magas aránya.

E négy "peremfeltétel" miatt – a variáns gondolatmenete szerint – a részleges hiányok, "szűk

keresztmetszetek" újratermelődése szükségszerű, de megfelelő gazdaságpolitikával és ezzel adekvát irányítási rendszerrel ennek globális hiánnyá szélesülését el lehet kerülni.

Az "A variáns" – Morva Tamás szerint – lebecsüli a magyar gazdaság akkori problémáit, túlzottan optimistán ítéli meg azok megoldási módját és időigényét. Úgy véli, hogy a népgazdaság helyzete az "A variáns"-ban leírtaknál jóval több területen és az elképzelnél hosszabb ideig követeli meg a centralizált irányítási eszközök alkalmazását, illetve az erőforrásigények határozott központi rangsorolását.

A gazdaságpolitikai jellegű feltételek koncolgatásán belül érdekes rész a mezőgazdaság fejlesztésével kapcsolatos okfejtés. A szerző megállapítja, hogy a mezőgazdaság relatív elmaradása az akkori magyar gazdaság alapvető feszültségpontja. A "mezőgazdaságban a szocialista átszervezést követően kialakult politikai és gazdasági várakozás, a mezőgazdaságban az irányítási rendszerbeli reform által a belső tartalékok mozgósításában várhatóan viszonylag nagyobb lehetőségek egyaránt különösen nagy adószerúséget adnak a reformnak a mezőgazdaságban." (39)

E reformnak természetesen az irányítási rendszerbeli változásokon túl, a mezőgazdaságba történő erőforrás-átáramlást is kell jelentenie, ami az általános (népgazdasági) reform számára korlátozó tényezőt jelent.

A nyereség szerepéről

Az előző részben már említettem, hogy az "A variáns" (amelyet az ideális szabályozott piac koncepciójának neveztem) a piaci automatizmus működésétől a különböző gazdaságossági érdekek **automatikus** és **gazdaságilag racionális** harmonizálását várta. Ennek megvalósításában kulcsszerepet szántak a vállalatok **nyereségérdekeltségének**. Az egész reformkonceptió közgazdaságtudományi magva úgy fogalmazható meg, hogy egy zavartalanul működő szabályozott piac és a vállalatok következetesen érvényesített nyereségérdekeltsége képes a szocialista gazdaság működéséhez ideális mozgásformát biztosítani.

A nyereség szerepéről vallott korabeli felfogások közül ezen a helyen három forrásra utalok. A teoretikusan legátfogóbb kifejtést **Wilcsek Jenő** "A nyereség szerepe a vállalatok irányításában" című cikkében adta. (41) Szerzője szerint megfelelő szabályozó rendszer mellett a nyereség mint a vállalati tevékenységet legösszetettebb formában kifejező mutató, alkalmas a vállalat és az irányító szervek tájékoztatására a gazdaságossági elv népgazdasági szintű érvényesítésére. Ahhoz, hogy a nyereség e szerepet betölthesse, – Wilcsek szerint – a következő feltételek szükségesek. A gazdasági tisztánlátást biztosító árrendszer, az erőforrásokkal való ésszerű gazdálkodást biztosító adórendszer, a piaci hatások és egyáltalán a vállalati tevékenységtől **független** hatások szabad érvényesülése.

A másik szerző **Szabó Kálmán**, aki a szocialista gazdaság érdekstruktúráját mint az egyéni, vállalati és népgazdasági szint kölcsönhatását ábrázolva – ebben az időben – határozottan tagadta közbülső érdekszintek létjogosultságát. A három érdekszint helyes összehangolása – szerinte – "az egyéni jövedelmek, a vállalati nettó jövedelmek és az állami jövedelmen egymással való egyenes arányú függőségbe hozásával történhet. Ez esetben lesz közvetlen és eleven anyagi érdekeltsége az egyéneknek nemcsak személyi boldogulásukban, hanem vállalatuk és államuk jó gazdálkodásában is." (42)

A harmadik forrás a bevezetőben említett 11 munkacsoport egyike, a Pénzügyi. Munkacsoportnak a MB részére készített jelentése. Ebben a nyereséget a vállalati tevékenység komplex hatékonyságát biztosító

ösztönzőként ábrázolják. "Kívánatos – szerepel az anyagban –, hogy a nyereség alakulásában a piaci hatások is érvényesüljenek. A termelési tényezők optimális hasznosítása nem maximális termelést, hanem maximális nyereségtömeg realizálását jelenti. A nem realizálható termelés a nyereségtömeget nem növeli, hanem csökkenti. Ezért a maximális nyereségtömegekre való törekvés a kereslet-kínálat összhangjának tendenciáját segíti elő." (43)

A nyereségérdekeltség itt ismertetett és az elmúlt húsz évben széles körben elfogadott felfogása közgazdaság-elméleti szempontból több ponton bírálható.

1./ Nem bizonyított – sőt, a téma kiterjedt irodalma inkább ennek ellenkezőjét

bizonyítja –, hogy a szocialista vállalatok (akár állami, akár szövetkezeti tulajdonról van szó) **profitérdekeltek**. Megítélésem szerint megkülönböztetendő a vállalat immanens profitérdeke és az, hogy az érdekeltség centrumává a profitot tesszük. A **profitérdek** azt jelenti, hogy egy társadalmi csoportnak **szükséglete** annak elsajátítása. Az **érdekeltség** azt jelenti, hogy immanens érdekeit a vállalat (annak kollektívája) a profit elsajátításán keresztül érvényesítheti. Tőkés híján a pénz öncélú szaporítása a mi társadalmunkban senkinek sem érdeke. A különböző szükségletek kielégítését természetesen lehet a profithoz kötni, de ez egyben azt is jelenti, hogy ha a szükségletkielégítés más módon könnyebb, akkor a valóságban ezeket az utakat fogja követni a vállalat. Önmagában ezért is illúzió a nyereségérdekeltségi rendszert mint **automatikus** érdekharmonizálást elfogadni, hiszen a vállalati érdek kifejeződési formáit (pl. alkuk) is **intézményesen** szabályozni kell.

2./ Az idézett felfogások alapvető gyengeségének tartom, hogy ezek a nyereséget egyszerre tekintik elsajátított terméktöbbletnek, és a gazdaságosság kifejezőjének. A profit (nyereség) Marx kategóriarendszerében **elosztási kategória**. A gazdaságosság (hatékonyság) pedig **termelési kategória**, amely az eredmény és ráfordítás viszonyát tükrözi. Wilcsek és mások gondolkodásában a gazdaságosság, a hatékonyság azonosult a (tőkés értelemben vett) jövedelmezőséggel. E felfogások nem számoltak azzal a Marx által kimutatott összefüggéssel, hogy egy áru értéke (társadalmi költsége) nem függ attól, hogy miként oszlik meg az új érték m -re és v -re. Az elosztást minden körülmények között befolyásolják olyan tényezők, amelyek közvetlenül nem függenek össze a termelés viszonyaival, a ráfordítási, technológiai és egyéb tényezőkkel.

3./ A nyereség szerepének általam bírált felfogása fogalmilag nem különböztette meg a **piaci egyensúlyt és az arányosságot**. Ennek következményeivel az előzőekben

már foglalkoztam. További ellenvetés a nyereségnek **gazdasági tisztánlátást** biztosító szerepével kapcsolatosan tehető. "A tőké"-nek egyik közismerten legvitatottabb része a III. könyv 10., a piaci árakról szóló fejezete . (44) Itt Marx a társadalmilag szükséges munka két lehetséges felfogását sugallja. Témánk szempontjából azt fontos kiemelni, hogy a piaci ár (mely a jövedelmezőséget alapvetően meghatározó tényezőként egyfajta társadalmi értékítéletet tükröz – a bírált felfogások szerint) ingadozik, s ezért az értéktörvény utólagos szabályozó hatása miatt, a piaci egyensúly ésszerűtlen ráfordítási viszonyok mellett is kialakul(hat). Na ehhez még hozzávesszük a Marx által tárgyalt monopolhatásokat (véletlen, természetes és mesterséges monopóliumok), akkor világos, hogy a piaci ár közvetlenül hatékonysági követelmények közvetítésére nem alkalmas.

4./ Végül, de nem utolsósorban szeretnék rámutatni arra a jellegzetes fogalomcsúsztatásra, amelyet az idézett Pénzügyi Munkacsoport idézett anyaga tartalmaz. Az idézet azt állítja, hogy az optimális erőforráskihasználás a nyereségtömeg maximálása esetén valósul meg. Az "érv" pedig arra hivatkozik, hogy biztosítja a realizálást a maximális nyereségre való törekvés. Arra már utaltam (a 2. pontban), hogy a jövedelmezőség és a hatékonyság nincsenek közvetlen összefüggésben. A fogalomcsúsztatást abban látom, hogy a realizálási, szükségletre termelési problémát az anyag összeköti a jövedelmezőség kérdésével. Közismert, hogy profitérdekeltség viszonyai között is előfordulhat, sőt szükségszerűen kialakul a kereslet-kínálat és/vagy a termelés és a szükségletek eltérése.

Néhány értékelő megjegyzés

1./ A koncepcionális vita eme – a szakmai közvélemény előtt szinte ismeretlen – részének ismertetését azért tartom fontosnak, mert láthatóvá válik, hogy a reform előkészítése során számos megoldási variáció létezett. Láthatóvá válik, hogy az ún. tudományos álláspont sem tekinthető homogénnek. A tudományon belül is többféle elképzelés, álláspont létezett, létezik. A "B variáns" megítélésem szerint bizonyítja, hogy megfelelő kidolgozó munkával létre lehetett volna hozni olyan koncepciót, amely nem a két modell koncepció dichotómiájára épül. Tertium datur.

2./ Szembeötlő, hogy végül is a reformkoncepció elvi

alapjául szolgáló "A variáns" igen kevésbé vette számításba a gazdasági fejlődés "tárgyi feltételeit", valamint a gazdaságpolitikai célok és az irányítási rendszer konkrét összefüggéseit.

3./ Az ismertetett vitából, illetve az "A variáns" melletti politikai döntésből is látható, hogy a politikai vezetésben és a szakértők között is élt egyfajta várákozás az automatizmusok konfliktusmegoldó hatásával kapcsolatosan. Ezzel kapcsolatosan Hoch Róbert egyik alapvető írásában a következőket írta: "A hatvanas évek közepe felé az a belső álláspont alakult ki: gazdaságpolitikánk jó, a mechanizmussal kell foglalkozni. Most valóban igényelte a 'politikai szféra' a reform előkészítését, sőt, élére állt a reformnak. (Azt gondolom, azzal a várákozással is, hogy egy mechanizmusreform megszabadítja a gazdaságvezetést a problémák jó részétől.)" (45)

4./ Meggyőződésem – és ezt egy nagyobb terjedelmű tanulmányomban részletesen is bizonyítottam –, hogy a reformkoncepció elvi kiérleletlensége (46) önmagában is magában hordozta a reform visszarendeződésének lehetőségét. A bevezetett új mechanizmus nem volt képes változtatni a gazdaság néhány lényeges reálfolyamatának jellegén, és így a gazdaság belső ellentmondásai is viszonylag hamar változást követeltek. Természetesen ezen visszarendeződés konkrét menetét és formáját meghatározták az adott kül- és belpolitikai tényezők is.

JEGYZETEK

1. Az előzmények gazdag irodalmából néhány:

Berend T. Iván: Gazdasági útkeresés 1956-1965. Magvető Könyvkiadó, 1983.; A magyar közgazdasági gondolat fejlődése 1954-1978.; A szocialista gazdaság mechanizmusának kutatása. Válogatta és szerkesztette **Szamuely László**. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1986;

Pető Iván - Szakics Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945-85. I. k. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1985.

Barla-Szabó Ödön: Gazdaságpolitika és gazdasági fejlődés az MDP KV 1953. júniusi ülése után. Párttörténeti Közlemények, 1981. 2. sz. E tanulmány szerzője is foglalkozott e kérdéssel.

Vígvári András: Gazdasági reformkoncepciók és viták az 1950-es években Magyarországon. Tájékoztató, 1983. 6. sz.

Vígvári András: A gazdaságirányítási rendszer egyes kérdései – elmélettörténeti megközelítésben: Politikai Gazdaságtan Füzetek, 47. sz. Budapest, 1985.

Vígvári András: Az MSZMP 1966. májusi, a gazdaságirányítás reformját elindító határozata előkészítésének néhány kérdése. (Kézirat, Budapest, 1988.)

2. ld. Berend T. Iván Im. 452-453. old.

3. Közülük néhány gondolattal megismerkedhetünk a szerzők publikált tanulmányaiból.

Turánszky Miklós: Irányítás és beruházás. Valóság, 1965/4. 30-40. old.

Kopátsy Sándor: Munkaerőgazdálkodás. Uo. 41-48. old.

Háromból Bognár József, Hont János és Erdei Ferenc tanulmányaiból – első ízben – részleteket közöl "A magyar közgazdasági gondolat fejlődése 1954-1978. A szocialista gazdaság mechanizmusának kutatása". Szerkesztette: **Szamuelyi László**. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1986.

4. ld. **Nyers Rezső:** Péter György a kommunista és a reformer.

Medvetánc, 1984. 2-3. sz. 249. old.

5. ld. Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1963-1966. Kossuth Könyvkiadó, 1978. 235-266. old.

6. Irányelvek a szélesebb értelemben vett gazdasági mechanizmus felülvizsgálatára. /Budapest, 1964.

augusztus 21./ PI Archívum. 288. f. 23/1966/40. ő. e.

7. ld. Előterjesztés a Gazdasági Bizottság részére "Az irányítási módszereknek az ipar átszervezésével kapcsolatos felülvizsgálata". /Budapest, 1964. Május / Új Magyar Központi levéltár XIX-A-16-a 817. doboz 129. tétel

8. **Tájékoztató** a gazdaságirányítás rendszerének felülvizsgálatára és korszerűsítésére szervezett munkacsoportok részére. /Budapest, 1965. január 7./ PI. 288. f. 23/1966/40. ő. e.

9. ld. Emlékeztető a Mechanizmus Bizottság 1965. május 28-i üléséről. PI. 288. f. 23/1966/42. ő. e.

10. Szamuely László a mechanizmusreform előkészítése eme mozzanatára utal "A mechanizmusvita második hulláma és az 1968. évi reform Magyarországon" /Gazdaság, 1985/2./104-105. old. és "A magyar közgazdasági gondolat fejlődése 1954-1978" című kötethez írt "Bevezetés"-ben 44-45. old. Megítélésem szerint azonban az itt festett kép leegyszerűsített, ugyanis éppen a következőben tárgyalt vita érvrendszerét hagyja figyelmen kívül.

11. **Feljegyzés** a Mechanizmus Bizottság részére: Vita a "Kiindulási koncepció" második variánsával /Budapest, 1965. június 9./. Készítette: Morva Tamás /továbbiakban **Feljegyzés I./**.

Feljegyzés a Mechanizmus Bizottság részére. Vita a "Kiindulási koncepció" második variánsával /Budapest, 1965. június 9./. Készítették Nagy Tamás és Havas Péter /továbbiakban **Feljegyzés II./**.

Mindkettőt ld. PI. 288. f. 23/1966/42. ő. e.

12. Vö. Szamuely i.m. 44-45. oldalával, ahol az ő álláspontja szerint a hagyományos tervlembontásos és az új reformkoncepció ütközéséről volt szó.

13. ld. Feljegyzés I.

14. ld. Feljegyzés II.

15. **Nagy Tamás**: Az értéktörvény és az árak centruma a szocializmusban. Közgazdasági Szemle, 1964. 7-8. sz. 790-807. old. .

16. ld. u. o.

17. ld. Feljegyzés I.

18. ld. Feljegyzés II.
19. ld. **Kornai János**: A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Bp. 1981.
Kornai János: Anti equilibrium. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Bp. 1971.
Bródy András: Ciklus és szabályozás. KJK, 1980.
Szegő: Termelési viszonyok, gazdasági intézmények és a költségvetési korlát jellege. Szociológia 1982. 1. sz.
20. ld. Morva Tamás: Tervszerűség és piaci mechanizmus a szocializmusban. Közgazdasági Szemle, 1966. 3.sz. 281. old.
/Az idézet Marx: A tőke II. 341. old. Kossuth, Bp. 1961./
21. ld. u. o.
22. Feljegyzés II.
23. ld. u. a.
24. ld. u. o.
25. ld. Feljegyzés I.
26. ld. u. o.
27. ld. u. o.
28. ld. u. o.
29. idézet az "A variáns"-ból, ld. Feljegyzés I.
30. ld. Feljegyzés II.
31. ld. Feljegyzés II.
32. ld. u. o.
33. **Paul Barioch**: Europe's Gross National Product: 1800-1975. Journal of European Economic History 1976. 2. sz. 308. old.
34. ld. Feljegyzés I.
35. **Turánszky Miklós**: Irányítás és beruházás. Valóság, 1965. 4.sz. 33. old.
/Az én kiemelésem V.A./
36. **Morva Tamás**: A tervgazdálkodás modelljei. /in: Az

MKKE Tudományos Ülésszaka KJK./ Kossuth, Bp., 1968. 132. old. /Saját kiemelés/

37. ld. Feljegyzés I.

38. **Morva Tamás**: Tervgazdálkodás és irányítási módszerek. Közgazdasági Szemle, 1965. 4. sz. 409. old.

39. ld. Feljegyzés I.

40. ld. u. o.

41. **Wilcsek Jenő**: A nyereség szerepe a vállalatok: irányításában. Társadalmi Szemle, 1965. 2. sz.

42. **Szabó Kálmán** hozzászólása a Magyar Közgazdaság Társaság közgyűlésén, 1965. november 11-12. ld. "Vita a magyar gazdasági mechanizmus reformjáról". KJK, 196. 78. old.

43. ld. Előterjesztés a Mechanizmus Bizottság részére /Pénzügyi Munkacsoport, Bp., 1966. január./ 18. o. PI. Archivum 288. f. 23/1966/44. ő. e.

44. ld. Marx: A tőke III. kötet, Kossuth 1974, 167-191. old.

45. **Hoch Róbert**: A folyamatosság és változás dilemmái. A szocializmusról való közgazdasági Gondolkodás: fejlődése Magyarországon. Világosság, 1985/11. sz. melléklet, 8. old.

46. Ahelyett, hogy itt most publikus anyagokból, vélekedésekből idézeteket sorakoztatnék fel, ehelyett egy 1969. februárjában kelt anyagból idézek:

"Célszerű volna

– a gyakorlati tapasztalatokat is figyelembe véve finomítani és kiegészíteni a szabályozott piaci irányítás elvi modelljét

– megvizsgálni a gazdasági modellel kapcsolatban eddig még nem eléggé tisztázott elméleti kérdéseket /pl.: a nyereségérdekeltség rendszere a tulajdonviszonyok milyen vonásait erősíti, melyek a szocialista társadalom célkitűzéseivel összhangban álló és azokkal szemben álló piaci hatások stb./."

ld. Javaslat a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésére vonatkozó tematikára és a munka szervezésére. PI. 288. f. 15/158. ő. e. MSZMP KB GPO

amikor elsikkad a lényeg
amikor rést keres a méreg
s jobbról-balról verik a ritmust
előkaparjuk
újramázzuk
és feltaláljuk elegánsan
a jolly-joker-humanizmust

Kell ez a fönix-humanizmus,
kell ez a hátszági mámor,
kell ez a könnyes andalgás a
MESSZE-múltba kalandozáshoz,
így nem ingerel KÖZELEBBI-
-múltunk, a tíz év, mikor rendbe-
gatyába rázódott az ország,
amit szellemek építettek.
Mert AKKOR nem dolgozott senki,
akkor nem lelkesedett ember,
mindenkit kitelepítettek,
itt minden padlást lesöpörtek,
itt mindenkiért becsöngettek,
itt mindenki mártír volt kérem,
ha tapsolt, csak kamuból tette,
ha Éljen Atyánk!-at üvöltött:
csupán csak hamis harsogás volt.
Várt.

És otthona rejtekében
ápolta díszes kutyabőrét,
ősi-nemesi családfáját
pelenkatartónak álcázva
sunyított, túrt, tudta előre:
kapunk mi még Amerikától
dolleszi-kölcsönt.

LET'S READ ENGLISH!

Számunkra nyilvánvaló, hogy a történelmileg Ronald Reagan, Margareth Thatcher, illetve most már George Bush névvel fémjelzett neokonzervatív politika legalább annyi kárt okozott és okoz, mint amennyi eredményt el szoktak könyvelni a számláján. Kevésbé ismert azonban, hogy e gazdasági liberalizmussal párosuló politikai konzervativizmust már a fejlett tőkés országokban is igen terjedelmes kritikai irodalom elemzi. Ezek a munkák azonban – furcsa módon – magyarul nem, vagy csak igen ritkán hozzáférhetők.

Az Amerikában liberálisnak nevezett, lényegében posztkeynesiánus vonulat kiemelkedő képviselője az Egyesült államokban Lester C. Thurow, a bostoni Massachusetts Institute of Technology (M.I.T. – az egyik legkiválóbb amerikai műszaki egyetem) professzora és dékánja. Thurow már 1979-ben, *The Zero-Sum Society* (A zéró összegű társadalom) című, rendkívül sikeres könyvében felhívta a figyelmet az amerikai gazdaság romló teljesítményére, valamint annak veszélyére, hogy ha az Egyesült Államok társadalma nem csökkenti fogyasztását és nem növeli megtakarításait, akkor ez a külső eladósodás felgyorsulásához vezethet, ami nagy terheket rak a következő generáció vállára. Az alternatíva: ha a jelen társadalma vállal áldozatokat (mindenek előtt kisebb fogyasztást) a következő nemzedék jobb élete érdekében.

A 80-as évek első felében a reagani politika valóra váltotta mindazokat a potenciális veszélyeket, amelyekről Thurow írt. Így indokolt volt megtoldani a kritikát egy vaskos kötettel, melyben nemcsak a 'mit nem szabad?' kérdése vetődött fel, hanem a 'mi legyen helyette?' is. A könyv 1985-ben jelent meg, címe: *The Zero-Sum Solution* (A zéró összegű megoldás). Magas szakmai színvonalon és meggyőzően megírt munka, átfogó képet ad az Egyesült Államokról gazdasági, politikai, ideológiai szempontokból egyaránt. Magyarul eddig csak az alábbi rövid részlet olvasható belőle.

Andor László

"Védelem"

Gyakran mondják, hogy a védelem olyan kérdés, amelyben a közgazdaságtan nem elsődleges, és nem is kell, hogy az legyen. Egy ország eldönti, mi szükséges a védelméhez, azután foglalkozik ezen alapok előteremtésével és a lehető leghatékonyabb módon történő elköltésével. Ezt állítani természetesen helyes és értelmes, amennyiben felismerjük, hogy ez ugyanúgy igaz a háztartási szükségleteket vagy a jólképzett, gyakorlott munkaerőt illetően is. Ha megnézzük a történelmet, kevés nagy országot hódítottak meg valaha is mindaddig, amíg az belülről nem rothadt. Hosszú távon egy erős, mozgékony társadalom sokkal fontosabb véderő, mint akármennyi rakéta. A háztartási és a védelmi költségek ugyanazon az alapon áll. A jól működő társadalmak először eldöntik, mit kell tenni, aztán kiszámolják, hogy az hogyan finanszírozható.

Annak eldöntésekor, hogy mit kell tenni a védelem terén, először is a fenyegetés természetére kell összpontosítani, és arra: mi kell e fenyegetés megszüntetéséhez. Ennek kimondása után végül is van néhány általános közgazdasági elv, amit tekintetbe kell venni.

Először is a Szovjetunióval való költségvetési összehasonlítások mindig irrelevánsak annak meghatározásánál: mennyit kell az Egyesült Államoknak védelemre költenie. Az emberek és a berendezések relatív ára olyannyira különböző a két országban, hogy egyszerűen lehetetlen hasznos összehasonlító becsléseket tenni katonai kiadásaikról. Mivel az emberek olcsók és a berendezések drágák a Szovjetunióban, az ember hatalmas szovjet katonai költségvetést kap dollárban, ha az embereket és a berendezéseket amerikai árakon értékeli, ahol az emberek drágák, és a berendezések, viszonylagosan mondva, olcsók. Megfordítva, ha az amerikai védelmi költségvetést rubelben értékeljük, akkor az hatalmasra válik, mivel minden berendezésünket nagyon magas rubel árakon kell értékelni. Az átszámítás módjától függően az ember kimutathatja, hogy az Egyesült Államok többet költ, mint a Szovjetunió, vagy hogy a Szovjetunió többet költ, mint az Egyesült Államok.

Az ember a szovjet katonai erőt nem a befektetett

rubeleken, hanem a rendszerből kijövő outputokon (tankok, hadosztályok repülőgépek, rakéták) keresztül ítéli meg. A magasabb orosz kibocsátás maga után vonhat több amerikai védelmi kiadást, de a magasabb orosz ráfordítás nem. Minden olyan érvet, amely szerint az Egyesült Államoknak többet kellene költenie védelemre, mert a Szovjetunió többet költ nála, kategorikusan el kell utasítani. Senki sem tudja vagy tudhatja, hogy az Egyesült Államok kevesebbet költ-e, és ha az Egyesült Államok kevesebbet is költene, a következtetés irreleváns. Ami számít, az nem a több kiadás, hanem a több fegyver.

Az abszurdum, hogy a költségvetési összehasonlítás mérvadó lehet, a 70-es években volt látható, amikor a CIA növelte a Szovjetunió védelmi kiadásaira, de nem a szovjet katonai erőre vonatkozó becsléseit. A becslések azért mentek fel, mert a CIA úgy döntött, hogy a szovjet haditermelés kevésbé hatékony, mint korábban gondolták. A magasabb szovjet védelmi kiadásokat érvként használták a magasabb amerikai védelmi kiadások érdekében, de ha a CIA becslései pontosak voltak, akkor a magasabb szovjet védelmi kiadásokat a szovjet gyengeség, nem pedig a szovjet erő bizonyítékának kellett volna tekinteni. A szovjeteknek nagyobb részt kellett GNP-jükből védelemre fordítaniuk, mint azt az amerikaiak korábban gondolták; és mivel nem volt több katonai erejük, mint korábban gondolták róluk, nyilvánvalóan gazdaságilag gyengébbek voltak, mint korábban gondolták róluk. Ami valójában a szovjet gyengeség jele volt, azt úgy használták fel, mintha a szovjet erő mutatója lett volna.

Másodszor, mivel a Szovjetunióknak és az Egyesült Államoknak egyaránt vannak szövetségesei, hiba a szovjet vagy az amerikai katonai erőket elszigetelten vizsgálni. Amerika szövetségesei a GNP százalékában mérve kevesebbet költenek védelemre, mint Amerika, a Szovjetunió, vagy annak szövetségesei közül bármelyik, de ezek nagyon gazdag országok, és a japán gazdaságból védelemre fordított 1 százalék sokkal több, mint a GNP-ből védelemre fordított 8 százalék Kelet-Európában.

Ebben az összefüggésben jó, ha eszünkbe jut az is, hogy Amerika szövetségesei régi, technikailag fejlett országok, amelyek megszokták, hogy vigyáznak magukra, s amelyek óvják nemzeti függetlenségüket. Minden olyan érvet, amely szerint Amerikának több pénzt kell fegyverekre fordítania, hogy támogassa az európai vagy japán lelkeket, szintén kategorikusan el kell utasítani.

Eddig ezek éppen a Reagan-adminisztráció által a közép-hatósugarú rakéták európai telepítése érdekében használt érvek voltak. Bármely szovjet célpont elérhető lenne csak az amerikai interkontinentális rakéták

bevetésével is, de az európaiak nagyobb önbizalmat éreznének és ellenállóbbak lennének a szovjet befolyással szemben, ha azok a célpontok elérhetőek lennének az Európában telepített közép-hatósugarú rakétákkal is. Az európai történelem csekély ismerete is elég, hogy ez az érv ne legyen számunkra meggyőző. Az ilyen pszichológiai okokból kiadott költségek elvesztegetett költségek.

Harmadszor, a nyers adatok a rakétákról vagy robbanófejekről szintén szinte mindig félrevezetőek. Ha egy országnak elég rakétája és robbanófeje van egy másik ország teljes lerombolásához, akkor elég rakétája és robbanófeje van, tekintet nélkül arra, hogy a másik országnak mennyi rakétája és robbanófeje lehet. E szint fölött bármely rakéta vagy robbanófej csak a törmelék fogja a levegőbe röpíteni, és nincs katonai értéke.

Pszichológiailag nehéz kevesebb rakétával és robbanófejjel rendelkezni, mint az ellenségünk, de követni őt rakétáról rakétára és robbanófejről robbanófejre csak annyi, mint követni az ő butaságát. Amerika szintén egy régi, technikailag fejlett ország, amely vigyáz nemzeti függetlenségére, és állampolgárai nem fognak lélektanilag elrettenni és feladni függetlenségüket közömbös rakétákról szóló számítások hatására.

Ha a nukleáris tél hipotézise igaz, márpedig annak tűnik, hiszen általánosan elfogadott hipotézissé vált, akkor igazán csekély lehet azoknak a robbanófejeknek a száma, amelyek az ellenségünk (és magunk) megsemmisítéséhez szükségesek. A nukleáris tél hipotézise azt is jelenti, hogy nincs szükség másodkcsapás-mérő fegyverekre, amelyek áttörhetik az ellenség légvédelmét. Egyszerűen nem szükséges, hogy a robbanófejek a Szovjetunióban érjenek földet ahhoz, hogy lerombolják a Szovjetuniót (és mindenki mást). Az Egyesült Államokban felrobbanó robbanófejek ugyanolyan mértékben le fogják rombolni a Szovjetuniót is, mintha csak a Szovjetunióra lettek volna ledobva. Az egyetlen különbség a sebesség lesz, amellyel a vég bekövetkezik. És nem egyértelmű, hogy az a győztes, aki utolsóként hal meg.

Negyedszer, az ellenféllel szembenézve a fenyegetettség felméréséhez a relatív katonai erő értékelésére van szükség. Egy nagyobb orosz hadsereg például nem elégséges ok az amerikai hadsereg méretének növeléséhez. Az Egyesült Államoknak nincsenek ellenséges szárazföldi határai, míg a Szovjetuniót több ezer mérföld poten-ciális ellenséges határ (Kína, Pakisztán, Irán, Törökország) veszi körül.

Ötödször, szkeptikusnak kell lennünk a szovjet haditermelési előirányzatokkal kapcsolatban. Történelmileg ezek szinte mindig hibásak voltak. Az ötvenes években volt egy potenciális szakadék a bombázóknál, amely sohasem alakult ki. A hatvanas években volt egy potenciális szakadék a rakétáknál, amely sohasem alakult ki. A hetvenes években volt egy potenciális szakadék a berendezéseknél, amely csodának számított volna. A CIA most elismeri, hogy a szovjet fegyverkezési kiadások inkább csökkentek, mint emelkedtek a hetvenes évek végén. E szakadékok egyike sem azon alapult, ami a szovjeteknek megvolt, vagy amit építettek, hanem azon, aminek az építését tervbe vették. A becslések minden egyes esetben túlbecslések voltak, és a szovjetek nem építették meg, amit az amerikai becslések szerint meg kellett volna építeniük. Aggódj a szovjet rakéták miatt, de ne aggódj azon rakéták miatt, amelyeket a szovjetek megépíthetnének!

A szovjet haditermelésre vonatkozó amerikai előrejelzések pontatlanok, mert senki sem tudhatja két-három' évre előre, hogy a szovjetek mit fognak csinálni. Ennek az okai egyszerűek. A szovjetek maguk sem tudják jobban két-három évre előre, hogy mit fognak csinálni, mint az amerikai katonai vezető réteg tudja, hogy mit fog csinálni két-három évvel később.

Hatodszor, míg a fegyverzetkorlátozási megállapodások fontos szerepet játszhatnak a félelem stabilizálásában mindkét oldalon, a múltbeli egyezményeknek perverz hatásuk van a védelmi kiadásokra. Amikor a korlátozásokat egy vagy néhány fegyvertípusra állapították meg, válaszul mindkét fél több pénzt fektetett a kevésbé költség-hatékony fegyverrendszerekbe, amelyeket nem tiltottak a megállapodások. A katonai kiadások eltérítése a költség-hatékony rendszerek felől a nem költség-hatékony rendszerek felé közgazdasági szempontból nem előrelépés. A jövőbeni fegyverzetkorlátozási egyezményeknek a védelmi kiadások csökkentésére kell törekedniük a költségesebb csatornák felé való eltérítés helyett.

A katonai kiadásoknak bármilyen szintje is adódik ezen megfontolások alapján (a pontos szám túlmutat ezen könyv hatáskörén, és a szerző kompetenciáján), van néhány megvizsgálandó közgazdasági korlát a szükséges tennivalók között. A katonai kiadás a fogyasztás egy formája. Sem egy MX rakéta, sem egy autó nem járul hozzá ahhoz, hogy Amerika több terméket és szolgáltatást legyen képes előállítani a jövőben. Következésképpen ha Amerikának szüksége van védelmi kiadásainak növelésére,

a védelmi közfogyasztás bármilyen növekedését a civil magánfogyasztás megnyirbálásával kell megfizetni. Ha az emberi vagy gépi beruházási kiadásokat megrövidítik a védelmi kiadások fedezése érdekében, akkor az, akinek versenyképesnek kell lennie, a beruházási alapokból vesz el a közfogyasztásra, és nem csodálkozhat, ha aztán úgy találja, hogy nem versenyképes. Az alapokat a megtakarítások alapján kölcsönzik, hogy fedezzék a védelmi közkiadásokat. Kevesebb alapot hagynak beruházási célokra.

Mivel a védelmi kiadásokat már a második világháború óta lényegében a beruházásokból vették el, a következmények már utolérték Amerikát, és egy versenyképtelen gazdaságot produkáltak. Ha az amerikai GNP-ből védelemre fordított 8 százalékat összehasonlítjuk a japán GNP-ből védelemre fordított 1 százalékkal, az a 7 százalékpontos különbség elég lenne a Japán és az Egyesült Államok közötti beruházási szakadék összezárására. Az ötvenes években, amikor az Egyesült Államok gazdagabb volt, mint az összes szövetségese, megengedhette, hogy többet költsön védelemre, és az egyenlőség szempontjából több terhet kellett viselnie a közös védelmi kiadásokból. De ahogy a többi ország egy főre jutó GNP-i utolérték az amerikaiakét, ami egyszer a gazdasági terhek tisztességes elosztása volt, az tisztességtelenné vált.

Lehet valaki sikeres katonai és gazdasági szuperhatalom, de ez spártai önmegtartóztatást kíván. A védelem leköti a GNP 8 százalékát, technikai munkaerőnk 30 százalékát, és a tartós javak termelésének csaknem 40 százalékát, de itt a minőség lekötése valószínűleg még fontosabb, mint a mennyiség lekötése. A védelmi kutatások természetüknél fogva izgalmas kutatások. Rendszerint közelebb vannak a tudományosan lehetséges határaihoz, mint a civil kutatások, mivel közgazdasági korlátok kevésbé effektívek. Az új fegyvereket szinte a költségekre való tekintet nélkül építik, az új autót nem.

Tegyük fel, hogy egy új MIT-mérnöknek ajánlanak egy állást jobb autó megtervezésére és egy állást lézer űrfegyverek építésére. Melyik állást választja? A válasz benne van a kérdésben. A lézer űrfegyver izgalmasabb, és így 'a legjobbak és legcsillogóbbak' hajlamosak elmenni a katonai kutatásba és fejlesztésbe. Amikor Amerika legjobbjai űrfegyvereken dolgoznak, miközben Németország legjobbjai jobb autókra dolgoznak, akkor nem csodálkozhatunk, hogy a német autók jobbak, mint az amerikaiak. Az amerikai rakéták jobbak, mint a nemlétező németek, de a végtermékre kicsi a piac.

A mennyiségi verseny problémája elvben megoldható. Technikailag megoldható, hogy Amerika többet költsön

védelemre, mint Németország vagy Japán, és még legyen egy világklasszis gazdasága is, ha az amerikaiak felemelik az adókat a civil fogyasztás megnyirbálása érdekében. A minőségi probléma viszont még elvben sem ilyen könnyen megoldható. Ha Amerika legjobb erőforrásai a katonai kutatásban és termelésben vannak, akkor a civil. gazdaság meg van fosztva e forrásoktól. Ennek megállítására valakinek korlátoznia kellene legjobb technikai gárdánk szabadságát, hogy azt az állást, válassza, amit legjobbnak gondol – és nem valószínű, hogy az amerikaiak ezt megteszik. Ha ez majd az alapokat érinti, a gazdasági terhek elkerülhetetlenek lesznek, ha az ország szuperhatalom kíván lenni.

Miközben Amerika szuperhatalom, egy szövetségi rendszer tagja is. Egy szövetség természete szerint egy kooperatív viszony. Ez a szövetségessel való egyetértést jelenti mind a fenyegetettség természetéről, mind a válasz természetéről. Ha nem lehet őket meggyőzni az amerikai állásponttól akár a fenyegetettség természetéről, akár arról, hogy mennyit kell költeni e fenyegetettség ellensúlyozására, akkor Amerikának újra kell gondolnia. Lehet, hogy nekik van igazuk a fenyegetettség természetéről. És még ha nincs is, talán Amerika nem tud egymaga megengedni egy masszív szót a katonai költségekben, mint ami most történik.

Az adott versenyhelyzetben Amerika már nem tudja megengedni, hogy GNP-jének sokkal nagyobb részét fordítsa védelemre, különösen akkor, amikor e kiadások nagy részét Európa és Japán védelmének finanszírozására fordítják. Amerikának érdeke, hogy megvédje Európát és Japánt a szovjet átvételtől, de ez az ő érdekük is. A probléma nem az, hogy ők fizessenek többet és Amerika fizessen kevesebbet, hanem az, hogy mindannyian egyezzenek meg, hogy mennyit kell költeni, és azután osszák el az ebből származó terheket a fizetőképesség mai realitásainak megfelelő módokon.

(Lester C. Thurow: The Zero-Sum Solution, Touchstone, 1985., 242-247.old.)

Fordította: Andor László

Tévednék? Végleg elhülyültem
ebben a cseles hátságban,
ahol a bölcs HOMO SUMÁKUSZ
igyekszik múltját eltemetni,
s talán csak bennem vált halálíg
tartó törvénné, amit hajdan
belém plántált a gyár, hogy: erkölcs,
közügy, jövő, hatalom, osztály?
S úgy végzem, mint az öreg Mester,
ki túl komolyan véve szerzett
hatalmát: a végső rúgásig
protestált, a vérrög-diverzans
ötödjére teperte le

Andor László:

A felelőség kérdéséhez
(A válság objektív és szubjektív tényezőiről)

'A jelenlegi válsághelyzetben jó lenne egyetlen valódi bűnöst találni, arra a politikai átalakulás valamennyi bűnét ráaggatni és bűnbakként a pusztába kikergetve minden bajtól megszabadulni' – írta Ágh Attila a Magyar Nemzetben. (1) Az MSZMP KB által 1988-ban életre hívott bizottság, amely a Történelmi utunk című anyagot készítette, az államszocializmusban véli megtalálni e bűnbakot, amikor így fogalmaz: 'Az ország teljesítőképesége azonban romlott, a változatlan termelési szerkezet, az infrastruktúra elmaradottsága, a tartalékok hiánya és az egyre növekvő szociális feszültség pedig mind szűkebbre szabta a kormányzat mozgásterét. Mindennek alapvető oka az volt, hogy a gazdasági reform nem párosult politikai reformmal: nem változott a hatalomgyakorlás módja.' (2) Erre viszont joggal válaszolja Pető Iván A hét szeptember 10-i adásában, hogy az államszocializmus elvont fogalmán nem lehet számon kérni a felelőséget, viszont teljesen egyértelmű, hogy az államszocializmusért az MSZMP a felelős. Tehát az MSZMP okozta a válságot, mennie kell. Ezt viszont legalább ilyen jogosan utasítja el a párttagságnak az a még mindig többszázazres tömege, amelynek semmiféle államszocializmus bevezetése nem állt szándékában (ugyanúgy, ahogy most a pluralizmusról sem kérdezték meg), amely semmiféle hatalmat nem gyakorolt az elmúlt évtizedekben, és amely most mindezek következtében kérdőn tekint egykori és mai vezetésére. Németh Miklós miniszterelnök szájából – bár tudjuk, hogy az elmúlt évtized gazdasági döntéselőkészítéséből vastagon kivette a részét, – egyelőre hihetően hangzik, hogy a jelenlegi helyzetet ő úgy örökölte, a válságot elődei hozták létre, ő fogja megoldani.

Egy, csak egy politikustól lehetett hallani az utóbbi időben, hogy vállal valamit. Emlékezetes pártértekezleti beszédében Aczél György jelentette ki: felelős mindazért, ami ebben az országban 32 éven keresztül történt. Ez persze aligha jelenti azt, hogy Aczél okozott minden 1956 utáni önkényeskedést és korrupciót, áruhiányt és áremelkedést, valutafel- és -leértékelést, árvizet és jégverést. Inkább arról van szó, hogy Aczél a vezetés részeseként vállalja a 32 év eredményeinek, és egyúttal a mulasztásokból, hibákból és bűnökből adódó felelőségnek a rá eső részét. Így a

hatalom egy újabb szeletének elnyerésén túl aligha oldhatnak meg bármit is a válság problémáiból az Aczél visszahívásán szorgoskodó ellenzéki érzelmű választópolgárok. Helyzetük mégis könnyű, mivel a mérlegnek az eredményeket mérő serpenyőjét eltüntette a tömegkommunikáció: az ellenzéki (alternatív, féllegális) és a párt reformszárnyát vezető államminiszter felügyelete alatt működő hivatalos sajtó vállvetve. Mostanában elvértve olvashatunk, hallhatunk olyan elemzéseket, amelyek nem azt harsogják, hogy a jelenlegi válság oka elsősorban vagy kizárólag az MSZMP, a kommunisták, a bolsevikok, Kádár, Rákosi és Sztálin, sőt Marx és Lenin, akik életidegen agyrémeket erőszakoltak rá demokratikus érzelmű dolgozók humanisztikus mozgalmára.

Csak most keld felbomlani az az érdekközösség és -szövetség, amelynek lényege, hogy az új MSZMP-vezetők és az ellenzéki pártok a jelenlegi válsággal kapcsolatos minden felelősséget a régi pártvezetésre terheljenek, s ezáltal végleg kiszorítsák őket a hatalomból. E végéhez közeledő frigy azért érhet meg újabb és újabb napokat és heteket, mert újra és újra felmerül a letűnt korszakot megtestesítő Bereczek, Ribánszki, sőt Havasi visszatérésének lehetősége, veszélye, aminek elkerüléséhez az ellenzéknek és MSZMP-n belüli szövetségeseinek szükségük van egymásra. Nem kétséges azonban, hogy a Kongresszus és az elnökválasztás után Pozsgay, Németh, Szűrös és Horn válnak majd az ellenzék szemében a kommunista államszocializmus örököséivé, a nép, a nemzet ellenségeivé, az Európához való felzárkózás gátjává, s így a pluralizmusból, a demokráciából kirekesztendővé – csakúgy mint Németh, Gáspár, Havasi, Óvári és Lázár 1988 májusában, Kádár, Berecz, Szabó, Csehák és Lukács ez év tavaszán, és megint mások a kongresszuson. Nem más ez, mint egy felújított szalámitaktika, aminek a valóban konzervatív vezetők, az újabb és újabb irányvonalat hatalmi aspirációból felvállalók, a politikai kurzusváltást generációváltásként megélők éppúgy áldozatául estek vagy esnek, mint az eseményekkel sodródó vezetők.

Igazi fordulatot jelent majd az események sodrában, amikor az ellenzék és MSZMP-n belüli szövetségeseik útjai a közeljövőben elválnak. Ez az érlelődő fordulat a nyilvánosság megújulásának kezdete lesz. A sajtó, a tömegkommunikáció ugyanis nem vált lényegesebben plurálisabbá az elmúlt másfél évben, mint korábban. Még az ellenzéki sajtó legalizálásával sem, ugyanis éppen ennek kooptálása, integrálása által a korábbtól lényegében nem különböző monolitikus egységként került

egyre inkább az aktuális jobboldali ideológiák befolyása alá. A szóban forgó szövetség fennállásának utolsó pillanatában jut újabb holtponthoz a tömegek politikai cselekvését orientáló, s így a modern politikai rendszer alfáját és ómegáját jelentő nyilvánosság válságelemzésnek ingája, amely a 70-es évek második felében lendült a legmesszebbre egy externalista szemlélet jegyében a válság külső okait, a begyűrűzést hangsúlyozva, és tagadva minden belső változtatás szükségességét, s amely éppen most lendül a legtovább az internalizmus, a nemzetközi, világgazdasági feltételek negligálása, a válságot kizárólag belső okokra visszavezető felfogások felé. A holtponthoz elérése után azonban – és éppen ez jelenti a fordulatot a nyilvánosságban, – nem egyszerű visszalendülést várhatunk, hanem a régi inga – legalább – kettészakadását, a mindmáig monolitikus nyilvánosság pluralizálódását. Olyan igézi, nyílt ideológiai harc kezdetét, amelyben az ellenzék ingája – mindaddig, amíg pártjai hatalomra nem kerülnek, – tovább száguld az irracionálisnak a nemzeti fejlődést a globális kontextusból kiragadó szélsőségei felé, a fokozatos újraszerveződését megkezdő baloldal ingája pedig elindul egy olyan egyensúlyi pont felé, amely egyáltalán lehetővé teszi a mozgalom gyakorlatilag nulláról kezdődő újjáépítését.

Az új egyensúlyi ponton elengedhetetlen lesz konstatálni azt a két évtizede tartó világgazdasági válságot, amely a stagfláció kialakulásával és a nemzetközi pénzügyi rendszer összeomlásával kezdődött, a kétszeri olajárrobbanással folytatódott, majd 1982 után a világ csaknem minden országát érintő globális adósságválságba torkollott. Amint arra Ajit Singh Cambridge-i professzor a budapesti Kaldor-konferencia során rámutatott, ez a válság – különösen az amerikai neokonzervatív fordulat után – még akkor is károkat okozott volna a gazdaságilag nyitott, periférikus vagy félperiférikus országoknak – és köztük. Magyarországnak –, ha azok semmiféle gazdaságpolitikai vagy -irányítási hibát nem követtek volna el. A fejlett tőkés országok recessziója következtében visszaesett a kereslet a fejlődők által termelt nyersanyagok és más exportcikkre. A kereslet csökkenése következtében azonban nemcsak exportjuk mennyisége csökkent, de exportáraik is, ami a cserearányok romlásán keresztül immár kétszeresen csökkentette devizabevételeiket. (3) Ez különösen azokat a nem olajexportőr országokat érintette súlyosan, akik megelőzőleg éltek a 70-es évek olcsó hitelfelvételi lehetőségeivel – és ez alól kevés kivétel

volt.

E válság kialakulásáért és primer, objektíve érvényesülő hatásaiért ugyanúgy nem hibáztatható a kádári vezetés, mint ahogy Horthy, Bethlen, Kállai és Bárdossy nem hibáztatható a II. világháború kitöréséért. De azért már nyilvánvalóan felelősek, hogy ebben a háborúban elhibázzon, sőt bűnös döntéseikkel százezrek halálát, és a nemzeti vagyon jelentős részének megsemmisülését okozták. Sajnos a kádári vezetés – deklarált és nehezen kétségbe vonható jószáradéka ellenére – bizonyíthatóan kétszer is belekormányozta az ország hajóját a világgazdasági válság viharába, aminek következtében ma felmorzsolódnak az életszínvonal javításában több évtized alatt nehezen elért eredmények, és semmi sem szab gátat annak, hogy a nemzeti vagyon jelentős része külföldre vándoroljon, vagy kevesek kezén halmozódjon fel.

Az első félrekormányzás a 70-es évek második felében történt, amikor a stagfláció már évek óta nyilvánvaló tény volt, és korrekt világgazdasági elemzések megmutatták volna, hogy a petrodollárok kihelyezésén keresztül már az első olajárrobbanás ráállította a harmadik világ adósságállományát arra a növekedési pályára, amelyen 1973-ban meghaladta a 100 milliárd dollárt, 1975-ben a 200 milliárdot, 1977-ben a 400 milliárdot, 1979-ben a 600 milliárdot, és 1987-re 1000 milliárd dollárra emelkedett. (4) Alapos és körültekintő prognózisok beláthatóvá teheték volna az adott körülmények közötti hitelfelvétel következményeit a vezetéssel, amelynek teljesítményét azonban mégiscsak menti, de legalábbis magyarázza, hogy nagyon kevés fejlődő ország volt, amely a 70-es években nem vett fel hiteleket, s így nem sétált bele az adósságcsapdába, sőt az olajtermelők hatalmas összegű betéteit minden áron kihelyezni akaró bankoktól igazából kérni sem kellett a hiteleket. Egy amerikai pénzügyi tankönyv ezt írja: 'A bankárok önként adták a kölcsönöket, bár ezirányú mohóságukról nagyon kevés szó esik. Dokumentált, hogy a bankok közössége agresszíven üldözte a fejlődő országokat és gyakran siettetett hitelfelvételüket, amit ez idő tájt egy örült tempó és szürrealisztikus atmoszféra jellemzett. A kölcsönök mennyisége magas profitot eredményezett a bankoknak. Előléptetés és fizetésemelés járt azoknak, akik elérték és lefolytatták a hiteltárgyalásokat. Hatalom, presztízs és kiváltságok mindazok felé látszottak gravitálni, akik részt vettek ebben a dinamikus folyamatban.' (5)

A második és végzetes navigációs hibát a 80-as évek

közepén követte el a vezetés, amikor pedig már s maga teljes valóságában, kifejlett formában mutatkozott meg a nemzetközi adósságválság. E döntések körülményeiről – hasonlóan a közelmúlt történelmének más időszakaihoz – távolról sem állíthatjuk, hogy mindent tudunk. Az azonban ismert, hogy vezetésünk – véget kívánván vetni a hét szűk esztendőnek, – számos szakember figyelmeztetése ellenére kezdte üldözni az akkor világszámnak számító gazdasági növekedés délibábját, és adta fel a bizonytalan célok érdekében a megelőző években folytatott, és a körülményekhez képest eredményes defenzív külgazdasági politikát. Ennek következtében kereskedelmi mérlegünk a nehezen fenntartott aktívumból 1986-ban egy év alatt félmilliárd dolláros passzívumba ment, át, az adósságállomány egyidejűleg mintegy 3 milliárd dollárral emelkedett, s gyors ütemű növekedését igazából mindmáig csak lelassítani lehetett, de nem megállítani. Ennek következtében mára már tartósan előállt az adós országok többségét jellemző helyzet: a kereskedelmi aktívum és a fizetési passzívum egyidejűsége, ami rendkívüli és egyre növekvő terheket jelent az ország bérből és fizetésből élő lakosainak. Ők még ha párttagok sem tehetők felelőssé sorsuk illetően alakulásában, hiszen a legkevésbé volt beleszólásuk. A felelősségen az akkori pártvezetés kell hogy osztozzon a gazdaságpolitikánkat a hitelfeltételeken keresztül ellenőrzésük alatt tartó nemzetközi pénzügyi szervezetekkel – az arányt későbbi kutatások tisztázhatják.

Arra a kérdésre, hogy miért engedte rá a vezetés az országra kétszer is a válságot, meghatározva így annak egyébként is érvényesülő és károkat okozó hatásait, s hogy miért nem kommunikált a társadalommal a helyzetről és a következményeiről egészen az utolsó pillanatig, valóban az 1956 után kialakult hatalmi és döntési mechanizmus korrekt és a tényekhez hű elemzése adhatja meg a választ. Ezáltal tudhatjuk majd meg, hogyan lehetséges az, hogy a vezetés a hetvenes évektől lényegében nem értette, hogy mi folyik a világban. Hogyan vált a hatvanas évek konjunktúráját kihasználó és folyamatos életszínvonal-emelkedéssé és csendes közmegegyezéssé konvertáló politikai rendszer a 80-as évekre a megújulás és a helyzetelemzés gátjává? Miért próbált a vezetés a válság elhatalmasodása során kizárólag a nemzetközi pénzügyi szervezetekkel és ellenzékével megegyezést keresni, s nem saját egykori tömegbázisát újjáépíteni? Miért van az, hogy a mai politikai viták sokkal inkább a múltat, és nem a jelent, de legkevésbé a jövőt érintő kérdések körül éleződnek ki? És végül miért nincs mindmáig legalább egy olyan

politikai vezetője az országnak, aki legalább annyit mondana a válság nemzetközi összefüggéseiről és a kibontakozás nemzetközi feltételeiről, mint Miguel de la Madrid, aki Mexikó elnökeként egyik 1984-es beszédében így fogalmazott: 'A nemzetközi gazdasági helyzet erősen befolyásolja Mexikó és Latin-Amerika problémáit. Országaink egy példátlan pénzügyi és gazdasági válságtól szenvednek. A kamatlábak emelkedése, a nemzetközi kereskedelem beszűkülése és az iparosodott országok által alkalmazott protekcionista intézkedések gátat emelnek fellendülésünk előtt. E tényezők súlyosbítják a régió társadalmi egyenlőtlenségeit, és fenyegetik több latin-amerikai ország politikai stabilitását is. ... Mexikónak meggyeződése, hogy egyre inkább érvényes az egész világon, hogy a nemzetközi válság megelőzése érdekében a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jelenlegi szerkezetét módosítani kell egy kooperatívabb struktúra irányában, amelyben a nemzeti gazdaságpolitikák összhangban vannak a kereskedelem kiterjesztésének és a kamatlábak csökkentésének globális szükségletével. ... Reálisan szembe kell néznünk gazdaságaink szükséges belső átrendezésével. Arra van szükség, hogy az iparosodott országok olyan összehangolt gazdaságpolitikát folytassanak, amely elkerüli a fellendülés költségeinek a fejlődő országokra hárítását, és amely lerakja egy egyenlőbb világgazdasági rend alapjait.' (6)

Andor László

1989. szeptember

JEGYZETEK

- (1) Ágh Attila: Az áldozat vádolása (Magyar Nemzet, 1989. szeptember 23. 5.o.)
- (2) Történelmi utunk tanulságai (vitaanyag) 5. o.
- (3) Ld. erről: A munkanélküliség és a szakszervezetek – interjú Ajit Singhgel (Népszava, 1989. szeptember 23. 7. o.)
- (4) Ld. John Charles Pool - Steve Stamos: A nemzetközi pénzügyek ABC-je (D.C. Heath and Company, 1987, 86. o.)
- (5) Ua. 81. o.
- (6) Uo. 101. o.

Mért loholok toronyiránt, ha
jóváhagyott kacskaringókkal
kényelmesebb előrejutni?
S létezik-e TORONY, könyörgöm?
Ha lettem, vajha miért lettem:
A felelőtlen elpuhultság
Csoszogó, cúgos cipőjébe
besuttyanó vörös parázs, vagy
zargató lelkipurdalás e
megrökönyödött hátságban,
hol bódultan zsibong a polgár
kései klimax-reneszánsza?
Mit egykor tutyimutyiságból
elblicceltek, most bepótolják,
reszkír nélkül: a mi zsebünkre.

Tasy Zsigmond:

Ricardo és a csökkenő hozadék

David Ricardo (1772-1823) az ipari forradalom idején élt és dolgozott.

Angliában Smith idejében még a manufaktúra-termelés volt az uralkodó, feudális vonásokkal keveredett a polgári termelési mód. A társadalmi viszonyok nem jelentek meg tiszta, tőkés formájukban. Ricardo azonban már a tőkés termelési mód letisztult, leegyszerűsödött rendszerét vizsgálhatta. A gépi nagyipar megjelenése előidézte a munkaerő- és tőkekoncentrációt, lehetővé tette a női és gyermekmunka alkalmazását, és teljessé tette a mezőgazdaság és ipar teljes elválását. Munkásmozgalom ugyan önálló formában nem jelentkezett, de az "általános demokratikus mozgalmakban a munkásosztály is fontos szerepet játszott.

Ricardo, mint tudjuk, a legkövetkezetesebben képviselte az érték munkaidő által való meghatározását a polgári közgazdaságtanban. Alapvető művét is (A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei) a munkaértékelmélet kifejtésével kezdi. Ricardo jól ismeri és elismeri Smith munkásságát. Különleges érdemét abban látja, hogy

'Smith Ádám észrevette, hogy az 'érték' szónak két különböző értelme van; hol egy bizonyos tárgy hasznosságát fejezi ki, hol pedig a tárgy birtoklásával járó azt a képességet, hogy érte más árukat lehet vásárolni. Az egyiket használati értéknek, a másikat csereértéknek nevezhetjük.' (1)

Tehát a használati érték, a hasznosság nem egyenlő az értékkel, hiszen nagyon sok hasznos jószágnak (víz, levegő) nincs, vagy csak nagyon csekély az értéke. A szűkösséggel, a ritkasággal ez a paradoxon nem oldható fel, mert

'Ha tehát javakról, azok csereértékéről és a javak viszonylagos árait szabályozó törvényekről beszélünk, akkor mindig csak olyan javakra gondolunk, amelyek emberi erőfeszítéssel mennyiségileg szaporíthatók, s amelyek termelésében a verseny korlátlanul érvényesül.' (2)

(A szűkösségi kiindulópont egy módon azonban még megmenthető: ha nem társadalmi értelemben fogjuk fel, ha tehát nem azokra a javakra értelmezzük, amelyeknél ténylegesen felmerül – ritka borok, festmények –, hanem kiterjesztjük minden jószágra, és a fogyasztó pszichológiájával kapcsoljuk össze).

Ricardo talán azért, mert nem volt szűkében az anyagi javaknak, ragaszkodott munkaértékelméletéhez (bár igaz, munkás sem volt). Sőt, a félreértések elkerülése végett

még egy fejezetben foglalkozik a használati érték (gazdagság) és csereérték (érték) különbözőségével. Say-t a következőképpen bírálja:

'Na egy jobb gép beállítása folytán azonos mennyiségű munkával egy helyett két pár harisnyát tudok gyártani, ezáltal semmiképpen sem lesz kisebb egy pár harisnya hasznossága, de csökken az értéke. Ha tehát pontosan ugyanazon mennyiségű kabátom, harisnyám és egyéb jószágom van, mint előzőleg volt, akkor pontosan ugyanazon mennyiségű hasznos tárgy felett rendelkezek, mint előzőleg és ha a hasznosság a gazdagság mértéke, ugyanolyan gazdag is vagyok. De vagyonom kevesebbet ér, mert a harisnya értéke a felére esett. A hasznosság tehát nem mértéke a csereértéknek.

Ha megkérdeznénk Sayt, hogy mi a gazdagság, azt felelné, hogy azoknak a tárgyaknak a birtoklása, melyeknek értékük van. Ma pedig megkérdeznénk, hogy mit ért az érték alatt, azt mondaná, hogy a dolgok hasznosságuk arányában értékesek. És ha újból megkérjük, hogy magyarázza meg nekünk, hogy mivel mérjük meg a tárgyak hasznosságát, akkor azt válaszolja, hogy az értékükkel. Így tehát az érték mértéke a hasznosság, és a hasznosság mértéke az érték.' (3)

Talán az érvelés aktualitása ellensúlyozta az idézet hosszúsága következtében megfogyatkozott türelmet.

A legfontosabb felismerés Ricardónál az tehát, hogy a munkaérték egészen más törvényszerűségeket követ, mint a használati érték. Ahol korlátozott az eladók versenye, ahol munkával nem szaporítható termékekről van szó, ott a vevők versenye dönt, a vevők fizetőképességének határa az, amely megszabja e ritka javak piaci árát. Azonban ha nincs túlkereslet, nincs monopolár, akkor a jószágok csereértékét a befektetett munkamennyiség szabályozza.

Ricardo nemcsak az értéket választja el a használati értéktől, hanem az értéket, mint árcentrumot megjelenési formáitól, a piaci áráktól.

'A termelési költség az, amelynek az áruk árát végeredményben szabályoznia kell, és nem, mint ahogyan gyakran állítják, a kínálat és a kereslet viszonya. Igaz ugyan, hogy a kínálat és a kereslet viszonya egy ideig befolyásolhatja az áruk piaci értékét, addig, amíg nem kerül a növekvő vagy csökkenő keresletnek megfelelő nagyobb vagy kisebb mennyiségben a piacra. Ez a hatás azonban csak átmeneti jellegű.' (4)

Itt Ricardo termelési költségen munkatartalmat ért, és nem hasznosságokat, mint amit általában a polgári politikai gazdaságtanban termelési költségeken értenek. A szubjektívként felfogott költségek társadalmi kiterjesztése legfeljebb Say-i eredmény reprodukciójához vagy finomításához vezethet:

'Minden áru értéke mindig a kereslettel egyenes, a

kínálattal pedig fordított arányban emelkedik.' (5) (Ricardo idézi Sayt 'A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei'-ben.)

Ricardo világosan látja, hogy a monopolizált áruk a munkaérték szempontjából kivételek:

'Áruk és természetes értékük között nincs szükségszerű kapcsolat.' (6)

Ebben az egy esetben a munka általi érték meghatározást felfüggeszti Ricardo, és a vevők fizetőképes keresletétől teszi függővé az áralakulást.

Ricardo alapvető művében végigvonul a korabeli közgazdákkal folytatott tiszteletteljes polémia. Smith értékelméleteit is kritika tárgyává teszi. Ricardo azt hangsúlyozza, hogy Smith első két érték meghatározása ellentmond egymásnak:

'Smith Ádám, aki szabatosan határozta meg a csereérték eredeti forrását, s akinek ezért következetesen fenn kellett tartania, hogy minden jószág az előállítására fordított több vagy kevesebb munka arányában válik többé vagy kevésbé értékessé, mégis, saját maga egy másik értékmérőt állított fel és arról beszél, hogy a dolgok aszerint érnek többet vagy kevesebbet, amint többet vagy kevesebbet adnak értük cserébe ebből az értékmérőből. Értékmérőnek mondja néha a gabonát, máskor viszont a munkát: de nem a jószág előállítására fordított munka mennyiségét, hanem azt a munkamennyiséget, amely a jószág ellenében a piacon megszerezhető.' (7)

Ricardo elveti Smith második értékdefinícióját, tagadja a változatlan értékmérő létét. Szerinte a 'munka értéke' is alá van vetve az értékváltozásoknak, ahogy a búza is, ezért jogosulatlan az abszolútként felfogott értékmérés.

Viszont megalapozottnak tűnik a Ricardoval szembeni marxi kritika, mely szerint Ricardo itt nem is érzékeli Smith problémáját: t. i. a tőke-munka cseréjénél megszűnik az árucseré egyenértékűsége, a formális ekvivalencia értéktöbblet-elsajátítást leplez.

Ricardo kitart az első smithi értékdefiníció mellett, és földjáraadékelméletét is a munkaértékelmélettel összhangban próbálja kifejteni.

Érdemes talán Ricardo földjáraadékelméletét azzal kezdeni, hogy mit szeretett volna elkerülni Ricardo. Mint közismert, Smith ahol olyan problémát talált, amit nem tudott összeegyeztetni korábbi elképzeléseivel, ott új tartalmat adott egy-egy közgazdasági kategóriának. Így Smith-t inkább jellemezte a problémaérzékenység, mint a következetesség. Ez a földjáraadékelméleteire is igaz volt. Ricardo pedig éppen elméletének konzisztenciáját kérte számon. Smith-nek azt a kijelentését, mely szerint a magas földjáraadék oka a

magas gabonaár, és nem fordítva, Ricardo a következőképpen kommentálja:

'Ha a magas gabonaár a földjáradék következménye volna, nem pedig az oka, úgy az árak aszerint változnának, hogy magasak-e vagy alacsonyok a járadékok, és a földjáradék az ár egyik alkotórésze lenne. Ámde a gabona árát az a gabona szabályozza, amelyet a legnagyobb munkamennyiséggel termelnek, és így a földjáradék nem képezi és nem is képezheti az ár alkotórészét a legkisebb mértékben sem.' (8)

Elteltekintve érték-ár azonosításától, valamint a legrosszabb föld = szabályozó föld feltételezésétől, Ricardo helyesen mutat rá arra, hogy Smith nem volt képes tudományos munkaértékelméletéből levezetni a járadék valóságos törvényszerűségeit. Nem véletlen, hogy Ricardo a fent idézett véleményéhez írta a következő lábjegyzetet:

'Ennek az elvnek a helyes megértése, meggyőződésem szerint, a legnagyobb fontosságú a politikai gazdaságtanban.' (9)

Ricardo tehát elutasítja a Smith-dogmát, a jövedelmekből történő értéklevezetést. Már csak azért is ezt kell tennie Ricardonak, mert a Smith-dogma kiválóan alkalmas a gabonatörvények és a földesúri érdekek védelmezésére.

Bár Smith nem tudja munkaértékelmélete bázisán kifejtteni földjáradék-elméletét, de világosan látja a problémákat. Például azt, hogy a mezőgazdaságban foglalkoztatott tőke az átlagprofiton felül járadékot is hoz. Itt kénytelen a kereslet-kínálat megbomlott egyensúlyára, monopolárra hivatkozni, és végső soron a fiziokratizmushoz menekülni. Ricardo, a munkaérték-elmélet harcos képviselője nem vállalhatja ezt az elméleti törést, ezért később le kell tagadnia az abszolút járadékot.

'Nem lehet tehát Smith Ádámnak az a feltevése, hogy az eredeti szabály, tudniillik hogy az áruk csereértékét az előállításukhoz szükséges munka viszonylagos mennyisége szabályozza, a föld tulajdonbavételével és a földjáradék fizetésével bármiképpen is módosulhat.' (10)

Ricardo tehát ragaszkodott munkaértékelméletéhez, és semmiféle engedményre ebben a kérdésben nem hajlandó. Amikor erre rákényszerül (éppen földjáradék-elmélete kapcsán), akkor ezt szemérmesen próbálja takargatni munkaértékelmélete formális fenntartásával, de a 'király meztelen'.

Földjáradék-elméletének tárgyalása előtt szükséges egy kis kitérőt tennünk.

Ricardo elválasztja egymástól ugyan az értéket (csereértéket) és a használati értéket (gazdagságot), és feltárja a természet és a termelési eszközök szerepét a

használati érték termelésében, de a csereértéket az érték szükségszerű megjelenési formájaként nem tárgyalja (a mennyiségi pénzelmélet híve), a használati érték és érték létrehozási folyamatát külön nem elemzi.

Ahhoz, hogy ezeket a problémákat megoldja, a társadalmi viszonyokat specifikus viszonyokként kellett volna felfognia, az értéket társadalmi viszonyként kezelni. Ricardo ugyan beszél 'a munkáról', de ez nem a marxi konkrétól elválasztott elvont munka, nem a közvetett társadalmiság értelmében vett munka, hanem a polgári horizont és a tudományos tisztesség által kettősen behatárolt munka. Mivel nem látja az árutermelői munka különleges beágyazódását a termelési viszonyok rendszerébe, illetve az elmélet szempontjából lényegtelennek tartja, nem tudja az újabb közvetítést (az egyenlő tőkére-egyenlő profit elvét) rendszerébe beilleszteni. Az árcentrumot érték = termelési árként határozza meg. Emiatt pedig ismét lényegtelennek kell ítélnie az elmélet szempontjából egy sor fontos közgazdasági tényezőt: a jövedelmek változását, a tőke szerves összetételét, stb., amelyek Malthus számára egyszerűen feladott labdát jelentenek.

Jogos Marx kritikája, hogy Ricardo azonosította az értéket és a termelési árat, és ez földjradék-elméletére is rányomta bélyegét. Pedig a piaci-érték és a termelési ár kialakulása a konkurencia gyökeresen eltérő oldalából vezethető le. A piaci érték az ágazaton belüli konkurencia eredménye, míg a termelési ár az ágazatok közötti konkurencia terméke.

'Amit ugyanazon termelési terület konkurenciája véghezvisz, az az e területi áru értékének az ebben átlagosan megkívánt munkaidő által való meghatározása: tehát a piaci érték létrehozása. Amit a különböző termelési területek közti konkurencia véghez visz, az egyazon általános profitráta létrehozása a különböző területeken, annak révén, hogy a különböző piaci értékek kiegyenlítődnek piaci árakká, amelyek a valóságos piaci értéküktől különböző költségárakat képviselnek.' (11)

Mi jellemzi az iparágon belüli konkurenciát és annak eredményét?

'A konkurencia, részint a tőkésék egymás közt, részint az áru vevőie ezekkel és maguk közt, azt viszi véghez tehát itt, hogy egy különös termelési terület minden egyes árujának értékét a társadalmi munkaidőnek az az összömege határozza meg, amelyet e különös társadalmi termelési terület áruinak összömege megkíván, nem pedig az egyes áruk egyéni értékei, vagyis az a munkaidő, amelybe az egyes áru a maga különös termelőjének és eladójának került.' (12)

A piaci értéket nem az egyes termelő egyéni értéke (például a határtermelő egyéni értéke) határozza meg,

még csak nem is csupán az ágazat összes termelője egyéni értékének súlyozott átlaga, hanem a munka közvetett társadalmisága miatt a vevők konkurenciája, fizetőképes keresletük is módosíthatja nagyságát.

A konkurencia itt létrehoz egy egységes piaci értéket (illetve pénzkifejezését, a piaci árat) úgy, hogy közben nem tünteti el a többletprofitokat.

'A konkurencia itt a különböző egyéni értéket azáltal egyenlíti ki egyazon, különbségnélküli piaci értékkel, hogy a különbségeket az egyéni profitokon, az egyes tőkék profitjain belül és eltéréseiket a terület átlagprofitrátájától meghagyja. Sőt a konkurencia megteremti ezeket az eltéréseket azáltal, hogy ugyanazt a piaci értéket hozza létre nem-egyenlően kedvező termelési feltételek között ... előállított ... áruk számára. A kedvezőbb feltételek közt termelt áru kevesebb munkaidőt tartalmaz, mint a kedvezőtlenebb feltételek közt termelt, de ugyanazon az áron kel el, ugyanaz az értéke, mintha ugyanazt a munkaidőt tartalmazna, amelyet nem tartalmaz.'

(13)

A piaci érték fogalmára, és egyáltalán érték és termelési ár fogalmi elválasztására nagy szüksége volna Ricardonak, hiszen a különözeti járadék lényege az eltérő többletprofitok léte. Ugyanakkor a többletprofitokat elég nehéz összeegyeztetni az átlagprofit jelenségével, ha először nem különböztettük meg a konkurencia fent vázolt két oldalát.

'A különözeti járadék, akárcsak a többletprofit, sohasem kerül bele a költségárba, mert mindig csak vagy a piaci költségárnak az egyéni költségár feletti többlete, vagy a piaci értéknek az egyéni érték feletti többlete.' (14)

'A járadék nem kerül bele alkotórészként a költségárba. Ha különös körülmények között a mezőgazdasági termékeket költségáron adják el, akkor nem létezik járadék....A termék piaci értékébe azonban belekerül a járadék, vagy jobban mondva egy részét alkotja.' (15)

A fenti marxi tézisek után érdemes nyomonkövetnünk Ricardo magyarázatát. Nincs könnyű helyzetben, hiszen össze kell egyeztetni a többletprofitokat (a különözeti járadékot) az átlagprofittal (ami az érték és termelési ár azonosítása következtében az érték szerves része). Tehát az értéket meghaladó többletprofitokat értékelméleti alapzatra kellene hoznia úgy, hogy elkerülje a smithi buktatókat (természet értékalkotó szerepe, túlkerestet).

'Ahhoz, hogy minden, a legrosszabbnál jobb földön átlagprofit feletti többlet keletkezzen, a legrosszabb feltételek között termelő egyéni termelési árával (értékével) kell egybeesnie a piaci árnak, vagyis a legrosszabb feltételek között termelő egyéni értékét

azonosítani kellett az értékkel.' (16)

Ha Ricardo a mezőgazdaságban elismeri a határszabályozást, az iparban sem tarthatja fenn az átlagszabályozást, hiszen ezzel az egységes értékelméleti alapzatot számolná fel:

'Minden áru csereértékét, akár ipari az, akár a bányák terméke vagy a föld terméke, nem az a legkisebb munkamennyiség szabályozza, amely a termeléséhez szerfelett kedvező körülmények között elegendő, melyeket kizárólag azok élveznek, akiknek különös termelési könnyebbségeik vannak, hanem az a nagyobb munkamennyiség, amelyet szükségképpen fordítanak termelésére azok, akiknek nincsenek ilyen könnyebbségeik, akik a legkedvezőtlenebb körülmények között tovább termelik, legkedvezőtlenebb körülményeken azokat a legkedvezőtlenebbeket értve, amelyek közt a termelés folytatását a megkívánt termékmennyiség szükségessé teszi.' (17)

Tehát érték = legnagyobb egyéni érték, vagyis a határszabályozás tiszta megfogalmazásával állunk szemben. Ezzel Ricardonak csakugyan sikerült átvágnia a gordiuszi csomót: a legrosszabb feltételekkel dolgozó termelő realizálja az átlagprofitot és egyúttal az árcentrumot is meghatározza. A többi termelő különbözeti járadéka (többletprofitja) az árcentrumtól való eltérésként jelentkezik, amelyet Ricardo a föld csökkenő hozadékaival indokol. A föld csökkenő hozadékát, mint tudjuk, semmiképpen sem általánosíthatjuk a történelmi fejlődés egészére. Valóságosan csak a leszálló és felszálló vonalak váltakozását, kereszteződését tekinthetjük általános tendenciának. (Az más kérdés, hogy Ricardo idejében a kontinentális zárlat következtében a parlagon heverő földek feltörésére kényszerülő Anglia számára a pluszköltségeket ilymódon is fel lehetett tüntetni.) Ricardo számára azonban kézenfekvő elv volt, amit kiterjeszt a legrosszabb föld érték meghatározó szerepén túl az éppen átlagprofitot hozó utolsó, pótlólagos tőkebefektetésre. Ez az elméleti lépés lehetővé teszi Ricardo számára, hogy ne tagadja le a letagadhatatlant: vagyis az abszolút járadékot a legrosszabb földön. Hiszen így az utolsó tőkeadag hozza az átlagprofitot, az ezt megelőzőek pedig hozhatják a járadékot.

Nem véletlen azonban, hogy a marginális elemzés a szubjektív értékelmélet alapzatán teljeseedik ki. A munkaértékelmélettel a határszabályozás csak komoly elméleti kompromisszummal egyeztethető össze: Az, hogy az utolsó tőkeadag hoz-e profitot vagy járadékot, az az egész ágazat termelékenység szerkezetétől, a földek minőségi különbségeitől és a piac állásától függ. Tehát éppen fordított a viszony, mint amit Ricardo feltételez.

Megpróbáljuk Ricardo gondolatmenetét rövid logikai láncra fűzni:

Az értéket és termelési árat azonosítja → le kell tagadnia az abszolút járadékot, de a különbözeti járadékot magyarázni kívánja (↔ átlagprofit elve) → csökkenő hozadéokra, vagyis a leszálló vonalra hivatkozik → a határszabályozás, amely látszólag megmenti a munkaérték elvét.

Sajnos, csak látszólag. Ugyanis Ricardo azzal, hogy a csökkenő földhozadék elvét elfogadja, azt tételezi fel, hogy a művelésbevitel a legjobb minőségű földön kezdődött. Ez ekkor nem hozott járadékot. Tehát az egyensúlyi helyzetben nincs járadék, csak átlagprofit. A következő egyensúlyi helyzetben, amelyet a népesség szaporodása következtében keletkezett túlereslet vezet be, már van járadék. Ezt a gyengébb minőségű földre való áttérés idézi elő, amely következtében a jobb minőségű föld különbözeti járadékot realizál.

'Világos tehát, hogy ha a termékek értéke eredetileg és elvileg csak átlagprofitot tartalmazhat, az olyan ár, amely átlagprofiton felüli extrajövedelmet biztosít, nem lehet 'értékár', csak monopolár, amelyet adott esetben Ricardo a kereslet-kínálat viszonyára Hivatkozva, a mezőgazdasági termékek iránt jelentkező keresletnek a kínálat feletti állandósult többletét magyarázhat csak.' (18)

Marxnál az egyensúlyi helyzetbe belefér mind az abszolút, mind a különbözeti járadék. Az előbbi a mezőgazdaság átlagosnál alacsonyabb szerves összetétele, az utóbbit a piaci érték és a termelési ár fogalmi elválasztása biztosítja. Ricardo csak úgy tudja munkaérték-elméletét a különbözeti járadék elméletével összhangba hozni, ha elfogadja a csökkenő földhozadék elvét. Ez a természetes elv azonban nem feledteti azt, hogy a ricardoi kiindulópontba nem fér bele a járadék, és csak a kereslet-kínálat megbomlott egyensúlya kényszeríti ki az érték önmaga fölé emelkedését, vagyis azt, hogy a következő, gyengébb föld legyen a szabályozó. (Természetesen az értéknek önmaga fölé emelkedése az értékelmélet kudarcát jelenti a járadékmagyarázatban, másfelől a gyengébb föld csak súlyának megfelelően vehet részt a szabályozó ár kialakításában.)

Marx nyugodtan beszélhet különbözeti járadékról, többletprofitról, mert itt egy ágazat különböző termelékenységű termelői együtt vesznek részt az egységes piaci érték kialakításában. Ricardonál azonban a monopoljára kifejezés volna helyesebb, mert nála automatikusan a legrosszabb minőségű föld válik szabályozóvá. A termelékenyebb földek úgy értékesíthetnek ezen a magas piaci áron, hogy

kialakításában részt sem vettek.

Ha az eladók versenye nincs hatással a piaci ár kialakulására, akkor mi szabályozza? Marad a vevők versenye, a túlkereslet (a szűkösség, a csökkenő hozadék, az eladók monopolhelyzete, stb.), ami a piaci árat a határtermelő szintjére állítja be. Másszóval: a monopolizált ágazatot, a mi esetünkben a mezőgazdaságot az összes többi túlfizeti.

Természetesen Marx is elismeri a mezőgazdaság monopolisztikus specifikumait, de ő csak arra korlátozza, hogy a mezőgazdasági földtulajdon akadályt állít az ágazatközi konkurencia útjába. Ezzel a megoldással fenntartható a munkaérték-elmélet.

A kereslet-kínálat viszonyának jelentőségét Marx nem becsüli le. Azonban csak a piaci értéktől eltérő piaci árakat kívánja e viszonytal magyarázni, amely előtt mindig feltételezi az egyensúlyi helyzetet, magát a piaci értéket.

Marxnál a piaci érték a társadalmi munkaidőalap azon hányada, amelyet egy termelési ágazat szakít ki az összmunkaidőből. Ricardónál a piaci értéket a határtermelő képviseli, az összes többit túlfizetik. Természetesen Marxnál is a rosszabb földre való áttérést bevezetheti a túlkereslet, de egyrészt nemcsak a túlkereslet idézheti elő a földszerkezet megváltozását, másrészt minden eltérést az egyensúlyi helyzettől kereslet-kínálat viszonyok közvetítenek, és ennyiben tautologikus a megállapítás. Másfelől, amikor a kínálat felzárkózik, ismét a társadalmilag szükséges ráfordítások válnak érték meghatározóvá.

JEGYZETEK

1. Ricardo, David: A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei Akadémiai Kiadó, 1954. 61. oldal
2. Uo. 62. oldal
3. Uo. 143. oldal
4. Uo. 316. oldal
5. Uo. 317. oldal
6. Uo. 318, oldal
7. Uo. 63. oldal
8. Uo. 97. oldal
9. Uo. 97. oldal
10. Uo. 97. oldal
11. Marx, Karl: Értéktöbblet-elméletek MEM 26/II. Kossuth Könyvkiadó, 1976. 187. oldal
12. Uo. 185, oldal
13. Uo. 186. oldal
14. Uo. 289. oldal
15. Uo. 289. oldal
16. Molnár László: Földjáraadék és érték Politikai Gazdaságtan Füzetek 5., 1972. 19. oldal
17. MEM 26/II. 183. oldal
18. Molnár László: Im. 26. oldal

A versmelléletek Soós Zoltán: Hátországi vakolat című költeményéből
származnak.

Készült 300 példányban
Szerkesztette: Tasy Zsigmond
Felelős kiadó: Szalai Zoltán
Kiadja: az MKKE Társadalomelméleti Kollégium

MKKE sokszorosító – **89/619**